

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

NİZAMİ MƏMMƏD OĞLU SÜLEYMANOV

**AZƏRBAYCAN
IX-XIII ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ**

Metodik vəsait

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Tədris metodiki Şurasının 27.05.2019-cu il tarixli iclasının
qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur. (protokol N3)

BAKİ – 2020

Tərtib edən: t.ü.e.d., prof. **N.M.Süleymanov**

Redaktor: “Humanitar fənlər” kafedrasının müdiri
t.ü.e.d., prof. **V.S.Həsənov**

Rəyçilər: “Humanitar fənlər” kafedrasının
professoru t.ü.e.d. **H.F.Cəfərov**

BDU-nun “Azərbaycan tarixi” kafedrasının
müdiri t.ü.f.d., dos **M.Q.Abdullayev**

**Süleymanov N.M. Azərbaycan IX-XIII əsrin əvvəllərində.
Metodik vəsait. ADPU-nəşriyyatı. BAKI-2020. 60 səh**

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
I fəsil. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması.....	6
1.1. Şirvanşahlar dövləti.....	6
1.2. Sacilər dövləti	9
1.3. Salarilər dövləti	12
1.4. Şəddadilər dövləti	16
1.5. Rəvvadilər dövləti	19
1.6. Tiflis müsəlman əmrliyi.....	23
II Fəsil. Azərbaycan XI əsrin ortaları– XIII əsrin əvvəllərində.....	30
2.1. Tariximizin oğuz-səlcuq dövrü.....	30
2.2. Şirvanşahlar dövləti XII-XIII əsrin əvvəllərində.....	34
2.3. Azərbaycan Atabəylər dövləti	39
III Fəsil. Azərbaycan intibah mədəniyyəti (IX-XIII əsrin əvvəlləri).....	46
3.1. Maarif və elm	46
3.2. Ədəbiyyat və incəsənət	50
Nəticə	56
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	57

GİRİŞ

IX əsrdə Ərəb xilafətinin tərkibində olan ölkələrdə azadlıq uğrunda müharibələrin genişlənməsi Abbasilər imperiyasının zəifləməsinə və parçalanmasına səbəb olurdu. IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində də xilafətə tabe olmayan müstəqil feodal dövlətlər yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, IX-XIII əsrin əvvəlləri Azərbaycan ərazisində yeni müstəqil feodal dövlətlərin yaranması ilə əlamətdardır. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar (861-1538), Sacilər (879-941), Salarilər (941-981), Rəvvadilər (981-1054/65), Şəddadilər (971-1088), Atabəylər (1136-1225) dövlətləri mövcud olmuşdur.

Həmin dövlətlərin tarixinin, regionda baş vermiş tarixi proseslərin və hadisələrin öyrənilməsi vətən tarixinin çox mühüm məsələlərindəndir.

Metodik vəsaitdə IX-XIII əsrin əvvəllərində mövcud olmuş dövlətlərin yaranması, daxili və xarici siyasəti, həmin dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü araşdırılmış, təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Metodik vəsaitdən ali məktəblərin müvafiq kurslarında “Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə və seminar məşğələlərinin keçirilməsində istifadə edilə bilər.

Araşdırılan problemlə bağlı Azərbaycan tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş müstəqil feodal dövlətlərin tarixi M.X. Şəriflinin “IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri” monoqrafiyasında ilk dəfə geniş araşdırılmışdır. Əsərdə Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətinin yaranması və fəaliyyəti, həmin dövrün ictimai-iqtisadi və siyasi hadisələri dərin təhlil edilmişdir.

S.B.Aşurbəylinin “Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər)”, “Bakı şəhərinin tarixi (orta əsrlər dövrü)” monoqrafiyalarında Şirvanşahlar dövlətinin yaranması, daxili və xarici siyasəti,

ictimai-iqtisadi həyatı, Bakı və Şirvan şəhərlərinin iqtisadi və siyasi mərkəzə çevrilməsi və s. məsələlər araşdırılmışdır. Qeyd olunan elmi əsərlər Şirvanşahlar dövlətinin tarixinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətli tədqiqat işidir.

XI əsr Şərqi bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan tarixində də oğuz-səlcuq erası kimi xarakterizə olunur. XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əvvəlcə Böyük Səlcuq, sonra isə İraq Səlcuq dövlətinin, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində olmuşdur. Bu dövrün tarixi Z.M.Bunyadovun “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” və S.B.Aşurbəylinin “Şirvanşahlar dövləti” monoqrafiyalarında dərinlən araşdırılmışdır. S.M.Mustafayevin “Səlcuqlərdən Osmanlılara: XI-XV yüzilliklərdə Anadolunun türk mühitində etnosiyasi proseslər” monoqrafiyası da o dövrün tarixinin bəzi məsələlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir.

Azərbaycanın intibah mədəniyyəti X.S.Qasimovun “Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti” və N.Əliyevanın “Azərbaycanda İslam mədəniyyəti” monoqrafiyasında araşdırılmışdır.

Mövzunun araşdırılmasında ingilis, rus və türk tarixçilərinin əsərləri də mühüm yer tutur. Problemin araşdırılması və öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olan “İrannın Kembriç tarixi” əsərindən istifadə edilərkən tarixi gerçəkliyi gözləmək baxımından müqayisəli təhlilə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Türkiyə tarixçilərindən Fərruq Sümərin, Mehmet Altayın və Sevim Alinin əsərləri Azərbaycan tarixinin oğuz-səlcuq dövrünün öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilməsində V.V.Bartoldun və V.F.Minorskinin tədqiqat əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

Beləliklə, metodik vəsaitin hazırlanmasında qeyd olunan elmi əsərlərdən daha çox faydalanmış və digər ədəbiyyatlardan da bəhrələnilmişdir.

I FƏSİL. IX-XI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİL FEODAL DÖVLƏTLƏRİNİN YARANMASI

1.1. Şirvanşahlar dövləti

IX əsrdə xilafətə tabe olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanca baş vermiş azadlıq hərəkatı ərəb xilafətini zəiflətməmiş, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən iri feodalların və əyalət əmirlərinin mövqeyinin möhkəmlənməsi ilə nəticələnmiş, müstəqillik meyllərini artırmışdı. Ərəb xilafətinə sarsıdıcı zərbə vurmuş xürrəmilər hərəkatı məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Azərbaycan ərazisində müstəqil və yarımmüstəqil feodal dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərin bəzilərini ərəb mənşəli əmirlər idarə etsə də zaman keçdikcə onlar ərəb mənşəliyini itirir və yerli xalqların içərisində asimlyasiyaya uğrayırdılar.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində yaranan bu feodal dövlətlər xilafət hakimiyyətinə vergi verməkdən boyun qaçırır, müstəqil daxili və xarici siyasət yeridirdilər. Belə dövlətlərdən biri Şirvanlılar dövləti idi. Bu dövləti VII əsrin ortalarından Arranın istilasını həyata keçirən Rəbiə adlı ərəb tayfasına mənsub Şeybanilər qəbiləsindən olan Məzyədilər idarə edirdilər. Məzyədilərin nümayəndəsi Yezid ibn Məzyəd xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809) Cənubi Qafqazın, o cümlədən Şirvanın hakimi olmuşdu. Bu əmirliyin mərkəzi Bərdə idi. Onun ölümündən sonra oğlanları Əsəd, Xalid və Məhəmməd bu bölgədə hakimlik etmişlər. Xalid ibn Yəzd 20 il ərzində (844-cü ilə qədər) Azərbaycan, Arran və Ərməniyyənin hakimi təyin edilmişdir. 851-ci ildə oğlu Məhəmməd ərəb istilasına qarşı baş qaldırmış hərəkatı yatıraraq hakimliyi davam etdirmişdir.

Az sonra Məhəmməd ibn Xalid əmirliyin idarəsindən əl çəkərək, öz iqamətgahını 859-cu ildə bərpa etdirdiyi Gəncə şəhərinə köçürdü. Qardaşı Heysəm ibn Xalid Şirvanda, digər qardaşı Yəzd isə Layzanda hakimlik etmişlər.

861-ci ildə Heysəm ibn Xalid xəlifə əl-Mütəvəkkilin öldürülməsi və Bağdadda yaranmış ixtişaşlardan istifadə edərək “Şirvanşah” titulu qəbul edərək özünü Şirvanın müstəqil hakimi elan etdi. Beləliklə, müstəqil Şirvanşahlar dövləti yarandı.

Məzyədilər sülaləsi Şirvanşahlar dövlətini 861-ci ildən 1027-ci ilə qədər idarə etmişlər. IX əsrin sonlarında Arran, o cümlədən Bərdə sacilər tərəfindən ələ keçiriləndən sonra Məzyədilər sülaləsinin burada məskunlaşmış nümayəndələri də Şirvana köçdülər. Dövlətin paytaxtı əvvəl Şirvan şəhəri, 918-ci ildən isə Şamaxı şəhəri oldu.

Heysəmin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Məhəmməd, ondan sonra isə nəvəsi II Heysəm ibn Məhəmməd keçdi. II Heysəm dövlətin sərhədlərini möhkəmləndirdi, Şirvanın iqtisadi və siyasi güdrətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi, ordunun ərzaqla təminatı üçün anbarlar tikdirdi. Lakin II Heysəmin oğlu Əli ibn Heysəmin hakimiyyəti uğursuz olmuş, onun Dərbənddən şimalda yaşayan bütperəstlər üzərinə yürüşü məğlubiyyətlə nəticələnməsi, 913-914-cü illərdə rusların Abşeron sahillərinə və Bakıya hücumları nəticəsində çoxlu sayda müsəlman əhalinin öldürülməsi və qarət olunması Əli ibn Heysəmi nüfuzdan saldı. Bundan istifadə edən Layzan hakimi Əbu Tahir Yəzid Əli ibn Heysəmə qarşı çıxaraq Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirdi və özünü Şirvanşah elan etdi (917-948). Əbu Tahirin dövründə dövlətin sərhədləri cənubda Kür çayına, şimalda isə Dərbəndə çatırdı. 917-ci ildə Lahicanşahlıq Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. 918-ci ildə Şamaxının hərbi-strateji möyqeyini nəzərə alaraq paytaxt bura köçürüldü. Bundan sonra paytaxt Yəzdiyyə adlandırılmağa başladı.

Əbu Tahirin və onun varisləri dövründə dövlətin ərazisi daha da genişləndi. Şirvanşah Məhəmmədin dövründə, 981-982-ci illərdə Qəbələ, 982-983-illərdə Bərdə, 983-984-cü illərdə Şabran, 988-ci ildə Haşimilər sülaləsinin idarə etdiyi Dərbənd əmirliyi Şirvanşahlara birləşdirildi.

Ərəblər Azərbaycanı ələ keçirdikdən sonra “Bab əl-əb-vab” (və ya “əl-Bab — qapılar qapısı”) adlandırdıqları Dərbənd 851-ci ilə qədər xəlifənin təyin etdiyi ərəb sərkərdələri tərəfindən idarə olunurdu. Onların əsas vəzifəsi şimal sərhədlərini xarici yürüşlərdən, xüsusilə xəzərlərin yürüşündən qorumaq idi. 851-ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil Dərbəndi Azərbaycan, Arran və Ərməniyyə hakimi Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzidə iqta kimi bağışlamışdı. 861-ci ildə xəlifənin ölümündən sonra türklərin fəaliyyəti ilə Bağdadda yaranmış çaxnaşmadan və xilafətdə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən Haşim ibn Suraka feodal dairələrin dəstəyi ilə 969-cu ildən Dərbəndi müstəqil idarə etməyə başlamış və hakimiyyətin irsən ötürülməsinə nail olmuşdu. Şirvanşahlar Dərbənd əmirliyini ələ keçirəndən sonra Şabran və Dərbənd şəhərlərində quruculuq işləri aparılmış, qala divarları möhkəmləndirilmişdi. Dərbənd ələ keçirildikdən sonra Xursan və Tabasaran da Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Müxtəlif vaxtlarda Şəki və Sanariyyə (Ərəb mənbələrində Kaxeti Sanariyyə adlanırdı) hakimləri Şirvanşahlardan asılılığı qəbul etdilər.

Məzyədilər sülaləsinin keçirdikləri uğurlu siyasətə baxmayaraq müxtəlif dövrlərdə Sacilər və Salarilər dövlətindən asılılığı qəbul etmişlər. Daxili müstəqilliklərini saxlamaqla onlara xərac ödəyirdilər.

1027-ci ildə Mənuçöhr Şirvanda hakimiyyətə gələndən sonra Məzyədi sülaləsi nümayəndələri ərəb mənşəli adlarından imtina edərək Sasani hökmdarlarına məxsus adlar daşdığına görə Kəsrənilər sülaləsi kimi adlandırıldılar. Kəsrənilər sülaləsi 1382-ci ilə qədər Şirvanda hökumranlıq etmişdir.

Şirvanşahlar dövlətində şah mütləq hakim idi. Hakimiyyət irsən ötürülürdü. Əyalətləri şahzadələr idarə edirdi. İnzibati və maliyyə işlərinə vəzir rəhbərlik edirdi. Hacib saray işlərini idarə edirdi. Şirvanşahlar dövlətində iki qoşun növü var idi. Şaha məxsus qoşun növü şah qvardiyası adlanırdı. İkinci qoşun növü isə vilayət hakimlərinə və iri feodallara məxsus hərbi his-

sələr idi. Müharibə şəraitində şahın çağırışı ilə vilayət hakimləri öz hərbi dəstələri ilə şahın hüzurunda olurdular. Döyüş zamanı orduya komandanlıq şahın özünə və ya vəliəhdinə keçirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın şimal-şərq torpaqlarının vahid dövlət halında birləşdirilərək müstəqil Şirvanşahlar dövlətinin yaranması və fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixində mühüm hadisə idi.

1.2. Sacilər dövləti (879-941)

Sacilər dövləti IX əsrdə xilafətdə mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycan ərazisində yaranan və türk sülaləsi tərəfindən idarə olunan dövlət olmuşdur (879-941). Dövlətin paytaxtı Ərdəbil şəhəri idi. Bu sülalənin banisi olan Əbu Sac Divdad Babəkin başçılığı ilə xilafət hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparan xürrəmilər hərəkatını məğlub etmək üçün göndərilən qoşunun baş komandanı, mənşəcə türk olan məşhur Afşin Heydər ibn Kavusun yaxın silahdaşlarından idi. Onlar bir qayda olaraq Afşin ləqəbi daşıyırdılar. Sacilər Mərkəzi Asiyanın Uruşana vilayətinin qədim türk tayfalarından idilər.

Kiçik Asiyanın şərq hissəsi (Şərqi Anadolu), İran və Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ələ keçirildikdən sonra keçmişdən bu ərazilərdə yaşayan türk tayfalarının mövqeyi daha da möhkəmlənmişdi. Xilafətlə Bizans imperiyası arasında uzun sürən müharibələr dövründə, VIII əsrin sonlarından IX əsrin ortalarına qədərki illərdə xilafət Bizansla sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədilə Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana və Anadoluya yeni-yeni türk tayfalarını köçürürdü. Türk döyüşçülərinin mühüm qüvvəyə çevrilməsi nəticəsində Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışan Bizans imperiyasının himayə etdiyi erməni və gürcü feodallarından ibarət vahid xristian blokuna qarşı mübarizədə islamtürk birliyi, o cümlədən Azərbaycan türkləri mühüm rol oynadı.

Sacilər sülaləsinin nümayəndəsi Əbu Sac Divdad xilafət ordusunda xidmət edən məşhur türk sərkərdələrindən idi. O, Babəki və qardaşlarını ələ keçirməklə və xilafətə qarşı baş vermiş üsyanların yatırılmasında (xüsusilə Məzyərin başçılığı ilə baş vermiş üsyanı) xidmətlərinə görə xilafət sarayında böyük nüfuz qazanmışdı. Qeyd olunan xidmətlərini nəzərə alaraq böyük və zəngin vilayətlərdən biri olan Azərbaycan ərəb xəlifəsi tərəfindən mülk olaraq Sacilərə verilmişdi. Azərbaycanı müstəqil idarə edən Sacilər xilafət xəzinəsinə ildə 120 min dinar bac göndərirdilər.

879-cu ildə Əbu Sacın ölümündən sonra onun oğlanları Məhəmməd ibn Əbu Sac və Yusif ibn Əbu Sac xilafət sarayında mühüm vəzifələr tuturdular. Məhəmməd ibn Əbu Sac 879-cu ildə Azərbaycana hakim təyin edildi. O, Azərbaycana hakim təyin edildiyi vaxtdan özünü müstəqil elan edərək xəlifəyə tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Lakin o xilafətlə əlaqələrin saxlayır və xərac verməyi davam etdirirdi.

Məhəmməd ona qarşı itaətsizlik göstərən, həmin vaxt Azərbaycan valiliyinin mərkəzi şəhəri sayılan Marağa hakimini məğlubiyyətə uğradaraq şəhəri ələ keçirdi. Azərbaycan hakimlərini tabe edəndən sonra 893-cü ildən başlayaraq Ərməniyyəyə (indiki Türkyə ərazisində yerləşirdi) uğurlu yürüşlər edərək Dvin şəhərinə çatdı. 896-cı il yürüşü zamanı Ərməniyyə hakimi I Sumbatın ailə üzvlərini və yaxın qohumlarını əsir götürərək tabe olmağa məcbur etdi. Qələbədən sonra oğlu Divdadı Ərməniyyəyə hakim təyin edib, Gürcüstan üzərunə yürüş edərək Tiflisi və digər şəhərlərini ələ keçirdi.

Məhəmməd ibn Əbu Sac 898-ci ildə Xəlifədən Azərbaycanla birlikdə Ərməniyyənin də idarə olunması icazəsini aldı. 901-ci ildə Azərbaycanda yayılmış taun xəstəliyi çox saylı insan ölümü ilə nəticələndi. Həmin vaxt Bərdə şəhərində olan Məhəmməd mart ayında taun xəstəliyindən vəfat etdi. Hakimiyyətə oğlu Divdad keçdi. Lakin o hakimiyyətdə az qaldı. Avqust ayında əmisi Yusif ibn Əbu Sac tərəfindən

hakimiyyətdən salındı, hakimiyyəti Yusif ələ keçirdi. Yusifin hakimiyyəti dövründə (901-928) Sacilər dövləti daha da möhkəmləndi. Dövlətin paytaxtı Marağadan Ərdəbilə köçürüldü. Dövlətin ərazisi qərbdə Ani və Dəbil (Dvin) şəhərlərinə, şərqdə Xəzər dənizinə, cənubda Zəncana, şimalda Dərbəndə qədər uzanırdı. O, 902-ci ildə dövlətin paytaxtı olan Ərdəbil şəhərində adına gümüş pul (dirhəm) kəsdirmişdi.

I Sumbat Məhəmməd ibn Əbu Sacın ölümündən sonra Sacilər dövlətinə vergi verməkdən boyun qaçırmış və vergiləri birbaşa xilafət sarayına vermək üçün xəlifəyə müraciət etmişdi. Xəlifə Sacilər dövlətinin möhkəmlənməsindən ehtiyat edərək I Sumbatın bu müraciətinə razılıq vermişdi. Yusif I Sumbatın bu xəyanətinə görə 907-ci ildə yürüş edərək Dvini əl keçirmiş, qarətlər törətmiş, sonra Tiflis şəhərini və Kaxetiyanı özünə tabe etmişdi. O, 914-cü ildə I Sumbatın qoşununu darmadağın etmiş, özünü isə ələ keçirərək edam etmişdi. Bununla da Ərməniyyədə hakimiyyətini möhkəmləndirmişdi. Yusifin dövründə rusların Xəzər sahillərinə basqınlarının qarşısı alınmışdı.

Yusif 912-ci ildə xilafət xəzinəsinə xərac verilməsini dayandırmış və xərac verməkdən imtina etmişdi. Bu xəlifə ilə qarşıdurmaya və nəticədə müharibəyə səbəb oldu. 918-ci və 919-cu ildə xəlifə qoşunu ilə baş vermiş döyüşlərdə qələbə çalsada, 919-cu ilin iyul ayının 16-da Ərdəbil yaxınlığında baş vermiş döyüşdə məğlub olaraq əsir düşmüşdü. Üç il əsirlikdə qaldığı dövrdə Yusifin qulamı xəlifənin ordusuna müqavimət göstərərək dövləti idarə etmişdi. Subukun Yusif kimi Xilafətdən asılı olmadan yeritdiyi siyasət saray dairələrini Azərbaycanın Xilafətdən tamamilə ayrılacağından qorxuya saldı. Ona görə Yusif 922-ci ildə 500 min dinar vergi ödəmək şərti ilə Azərbaycan və Ərməniyyə canişini, Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan valisi təyin edildi. Yusif az vaxtda hakimiyyətini möhkəmləndirərək əvvəlki nüfuzunu bərpa etmişdi. Xəlifə onun nüfuzunun artmasından ehtiyat edərək xilafətə qarşı üsyan qaldırmış qərimətlərə qarşı müharibəyə

göndərir. 927-ci il dekabr ayının 27-də Kufə şəhəri yaxınlığında qərimətlərlə baş vermiş döyüşdə Yusifin qoşunu məğlub oldu, özü isə yaralanaraq əsir düşdü və öldürüldü.

Yusifin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn qardaşı oğlu altı ay hakimiyyətdə olmuşdur. Ondan sonra dövləti qulamları idarə etmişdir. Mufli və Deysəmin hakimiyyəti dövründə Bərdə və Ərdəbil şəhərlərində onların adına pul kəsilmişdir. Deysəmin hakimiyyəti dövründə ayrı-ayrı feodal qrupları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə artmış, mərkəzi hakimiyyət zəifləmişdi. Belə bir şəraitdə Gilan hakimi Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) 941-ci ildə axırıncı Saci hökmdarı Deysəmi məğlub edərək Ərdəbili ələ keçirdi. Hakimiyyət Salarilər sülaləsinin əlinə keçdiyinə görə dövlət Salarilər dövləti adlandı.

Sacilər dövlətinin yaranması və fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixində mühüm hadisə idi. Bu dövlətin zamanında, xüsusilə Yusif ibn Əbu Sacın dövründə Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub əraziləri bir siyasi mərkəzdə birləşdirilmişdi. Tarixi torpaqlarımız olan indiki Ermənistan deyilən ərazilərimiz və Şərqi Gürcüstan bu dövlətin tərkibində idi. Azərbaycan və Arran ayrı deyil, vahid siyasi və coğrafi mənə daşımağa başlamışdı.

1.3. Salarilər dövləti (941-981)

941-ci ildə Sacilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyan Mərzban ibn Məhəmməd salarilər sülaləsinin nümayəndəsi idi. Salarilər mənşəcə Kəngərli türk soyundan idilər. Onlar Azərbaycanla Mazandaran arasında yerləşən Deyləm əyalətinin hakimi idilər. Hələ Deyləmdə olarkən Mərzban qardaşı Vəhsudanla birləşərək atası, Deyləm hakimi Məhəmməd ibn Müsafirə qarşı çıxaraq vilayətin başlıca qalalarını tutmuşdu. 941-ci ildə Sacilər dövlətinin vəziri Əli ibn Cəfərin təhriki ilə Azərbaycana hücum edən Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanda Sacilər sülaləsinin son nümayəndəsi Deysəmin ordusunu məğlubluyyətə uğradıb hakimiyyəti ələ keçirir. Təbriz yaxınlığında

Deysəmlə Mərzban ibn Məhəmmədin yenidən qarşılaşması Deysəmin məğlubiyyəti ilə nəticələnir. Deysəm tərəfdarları ilə Ərdəbilə çəkilir. Mərzban ibn Məhəmməd ona köməyə gəlmiş qardaşı Vəhsudanla Ərdəbil şəhərini mühasirəyə alır. Uzun sürən mühasirə şəhərdə ərzaq ehtiyatının qurtarmasına səbəb olur. Deysəm müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görüb vəziri vasitəsi ilə barışığa nail olur, hakimiyyətdən əl çəkərək ailəsi ilə birlikdə Tarom qalasında yaşamağa razılıq alır. Paytaxt şəhəri olan Ərdəbil Mərzban ibn Məhəmməd tərəfindən ələ keçirilir.

Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) Salarilər sülaləsindən olduğuna görə dövlət Salarilər dövləti adlanır. Salarilər dövlətinin də paytaxtı Ərdəbil şəhəri idi. Mərzban ibn Məhəmməd çox çətin şəraitdə mərkəzi dövləti möhkəmləndirməyə çalışırdı. O, Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərini, o cümlədən Şirvanşahlar dövlətini özünə tabe etmiş, Dərbəndi ələ keçirmişdi. Beləliklə, Azərbaycanın bütün ərazilərini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. Ərməniyyə və Şərqi Gürcüstan da onun hakimiyyəti altına düşmüşdü. Salarilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dövlətinin ərazisi şimalda Dərbənddən Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarına, Şərqdə Gilan da daxil olmaqla Xəzər dənizinə, qərbdə Kartli-Kaxetiya, Dvin və Van ətrafına qədər uzanırdı.

Möhkəmlənməkdə olan Salarilər dövlətinin şimal və cənub əraziləri işğalçı yürüşlərinə məruz qaldı. Xəzər xaqanlığının zəifləməsindən istifadə edən ruslar hələ 909-910, 914-cü illərdə soyğuncu yürüşlərə başlamışdılar. 944-cü ildə ruslar Qafqazın mirvarisi sayılan Bərdə şəhərinə dağıdıcı yürüş etdilər. Bu dəfə rusların əvvəlki yürüşlərindən fərqli olaraq Şirvanı və Xəzər sahillərini deyil, Bərdəni hədəf seçmələri təsadüfi deyildi. Bərdə təbii-coğrafi mövqeyinə və sərvətlərinin zənginliyinə görə ruslar tərəfindən hücumla məruz qalmışdı. Onlar Xəzər dənizinin cənub sahillərinə üzərək Kürün mənsəbinə gəldilər, oradan çay vasitəsi ilə yaxınlıqdakı Mübarəki kəndində

sahilə çıxdılar. 944-cü il avqustun 24-də Bərdə mühasirəyə alındı. Bərdə naibinin rəhbərliyi ilə bərdəlilər müqavimət göstərsələr də, çoxminli rus drujinalarının hücumuna tab gətirə bilmədilər. Bərdə ruslar tərəfindən tutuldu. Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd 30 min nəfərlik qoşunla köməyə gəlsə də şəhəri azad edə bilmədi. Ruslar tərəfindən 20 mindən çox insanın öldürülməsi Bərdənin tarixində çox böyük faciə oldu.

Belə bir vaxtda Mosul hakiminin ölkənin cənubunda Səlmas şəhərinə hücum etməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Mərzban Bərdədə dörd min əsgər saxlayıb Səlmasa getdi. Bərdə əhalisi ruslara qarşı mübarizəni davam etdirirdi. Mərzban ibn Məhəmməd Səlmas şəhəri yaxınlığında Mosul hakiminin ordusunu darmadağın edərək düşməni Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarından çıxardı. O, sonra Azərbaycanın şimal-qərb və qərb (indiki Ermənistan) ərazilərində öz hakimiyyətini möhkəmləndirdi.

Bərdə əhalisinin möhkəm iradəsi və yayın çox isti keçməsi nəticəsində kütləvi ölüm hallarının artması rusların 945-ci il avqustun 12-də Bərdəni tərk etməsinə səbəb oldu. Lakin onların hücumu Bərdənin sonrakı taleyinə mənfi təsir göstərdi. Salari hökmdarlarının əsas diqqəti ölkənin paytaxtı Ərdəbilin inkişafına yönəltməsi, Bərdənin bərpasına diqqət yetirməməsi, sonralar Gəncənin Şəddadilər dövlətinin paytaxtına çevrilməsi nəticəsində Bərdə öz əvvəlki əhəmiyyətini itirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənub-şərq torpaqları – Zəncan, Əbhər və Qəzvin Həmədan və İsfahan hakiminin hakimiyyəti altında idi. Həmin əraziləri azad etmək məqsədi ilə Mərzban müharibəyə başladı. 948-ci ildə Qəzvin yaxınlığındakı döyüşdə məğlubiyyətə uğrayaraq əsir düşdü. Əsirlikdə olduğu müddətdə hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda atası Məhəmməd ibn Müsafir, qardaşı Vəhsudan və Sacilər dövlətinin sonuncu hakimi Deysəm arasında mübarizə başlandı.

953-cü ildə Mərzban İsfahanın cənubunda yerləşən Samiram qalasından qaçaraq Ərdəbilə gəldi və hakimiyyətini bərpa etdi. Deysəm əvvəl Mosula, oradan Bağdada qaçdı.

Hakimiyyət uğrunda gedən ara müharibələri təsərrüfatı dağıtmış, xalqın güzaranını pisləşdirmişdi. Ona görə də narazılıq artaraq üsyanlarla nəticələnirdi. 955-ci ildə Mərzban Dərbənddə baş vermiş üsyanı yatırmağa gedərkən Deysəm Səlməsi ələ keçirdi. Lakin Mərzban onu ələ keçirərək gözlərinə mil çəkərək zindana saldırdı. Bu hadisədən sonra mərkəzi hakimiyyət daha da möhkəmləndirildi və ölkədə sabitlik yarandı. Mərzban iqtisadiyyatın inkişafı qayğısına qaldı, 955-ci ildə vergi sistemini qaydaya salmaq üçün islahat keçirdi. Onun vaxtında Azərbaycanda ilk dəfə ticarət donanması yaradıldı.

957-ci ildə Mərzban vəfat etdi. Onun ölümündən sonra qardaşı və oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başlayır. Mərzban hakimiyyətin Vəhsudana keçməsinə rəsmi şəkildə elan etsə də bütün qala rəislərinə gizli şəkildə böyük oğlu Custanın varis olduğunu bildirmişdi. Hakimiyyət uğrunda döyüşlərdə Vəhsudan Mərzbanın Custan və Nəsir adlı oğlanlarını ələ keçirərək qətlə yetirdi. Mərzbanın digər oğlu İbrahim hakimiyyət uğrunda mübarizəni davam etdirir. 961-ci ildə İbrahim əmisi Vəhsudan üzərində mühüm qələbə çalaraq hakimiyyəti ələ keçirir. Lakin Vəhsudan hakimiyyət uğrunda mübarizəni davam etdirir. O, İbrahimi məğlubiyətə uğratsa da, 965-ci ildə Rey hakiminin İbrahimi kömək göstərməsi nəticəsində məğlubiyətə uğrayır. Beləliklə İbrahim Salarilər dövlətinin taxtına yenidən sahib olur. Lakin o, dövlətin əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmir. Cənubi Qafqaza etdiyi yürüşlər uğursuz oldu. 967/968-ci illərdə etdiyi yürüşlər nəticəsində Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədlə müqavilə bağladı. Şirvanşahlar dövləti Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Dərbənd əmirliyi Salarilərə tabe olmadı. 971-ci ildə Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə Gəncə ilə birlikdə Arranın bir hissəsi və Qər-

bi Azərbaycan (indiki Ermənistan) Şəddadilər dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi.

981-ci ildə Təbriz, Marağa və Əhər hakimi Əbülheyca ibn Rəvvad İbrahimə tabe olmaqdan boyun qaçırdı, onunla mübarizəyə başladı və hakimiyyəti ələ keçirdi. Beləliklə Rəvvadilər dövləti yarandı, Salarilərin əlində qalan Azərbaycan torpaqları və Ərməniyyə bu dövlətin tərkibinə qatıldı.

1.4. Şəddadilər dövləti (971-1088)

X əsrdə Azərbaycan ərazisində yaranmış müstəqil feodal dövlətlərdən biri də Şəddadilər dövləti idi. Bu dövlətin əsası Şəddadilər sülaləsi tərəfindən qoyulmuşdu. Türk boylarından olan Şəddadi sülaləsi Dəbil ətrafı ərazilərdə yaşayırdılar. Həmin ərazilər Salarilər dövlətinin tabeliyində idi. Salari hakimi Mərzban ibn Məhəmməd İsfahan hakimi tərəfindən əsirlikdə saxlanıldığı dövrdə (948-953) sülalənin banisi Məhəmməd ibn Şəddad vəziyyətdən istifadə edərək salarilərə tabe olmaqdan boyun qaçıraraq Dəbil şəhərini ələ keçirir və özünü müstəqil elan edir. 951-ci ildə Dəbil əmirliyini yaradır. Lakin onun müstəqilliyi uzun sürmədi. Əsirlikdən qaçan Mərzban ibn Məhəmməd Dəbili ələ keçirdi. Qaçıb canını qurtaran Məhəmməd 955-ci ildə vəfat edir. Bayruz hakiminin himayəsinə sığınmış böyük oğlu Əbülhəsən Əli Ləşkəri 965-ci ilə qədər Bayruzda qalır. Kiçik oğlu Fəzl isə Salarilər ordusunda xidmət edir. O, Salari hakimi tərəfindən idarə olunan Gəncəyə gəlir. Həmin dövrdə qonşu ərazilərdən Gəncəyə basqınların qarşısının alınmasında xüsusi fəallıq göstərdiyinə görə nüfuzu artır və 970-ci ilə qədər Gəncədə yaşayır. O, Gəncə şəhərinin rəisi ilə əlbir olub Salari hakimini həbs etdirir və qardaşı Ləşkəri ibn Məhəmmədi Gəncəyə hakimiyyətə gətirir. Beləliklə 971-ci ildə Ləşkəri Şəddadilər hakimiyyətinin əsasını qoyur. Salari hökmdarı İbrahim Gəncə üzərinə qoşun yeritsə də qalib gələ bilmir və Ləşkəri ilə müqavilə bağlayır. Ləşkərinin hakimiyyəti dövründə (971-978) Bərdə, Şəmkir, Naxçıvan şəhərləri, Beyləqan,

Dəbil və ətraf əraziləri Şəddadilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Ləşkərinin ölümündən sonra hakimiyyət Məhəmməd ibn Şəddadın ortancıl oğlu Mərzban ibn Məhəmmədin (978-985) əlinə keçir. 985-ci ildə Fəzl Mərzbanı öldürərək hakimiyyəti ələ keçirir (985-1030). Fəzl qardaşı Mərzbanın dövründə itirilmiş torpaqları qaytarmaq və yeni ərazilər ələ keçirmək uğrunda yürüslərə başladı. Bərdə, Beyləqan, Xaçın, Sünik, Gorus, Taşir və digər ərazilər geri qaytarıldı. Gürcüstana və Ərməniyyəyə dəfələrlə yürüşlər etdi. Fəzl qızını Mənucohrəyəərə verərək niğah diplomatiyasından istifadə etməsinə baxmayaraq Şirvanşahlarla dostluq münasibətləri sabit deyildi. Şəddadilər Rəvvadi dövləti və Tiflis-müsəlman əmirliyi ilə dostluq münasibətləri saxlayırdılar.

Gürcü hakimi Baqrat dəfələrlə Tiflis müsəlman əmirliyini mühasirəyə alsada, Fəzl hər dəfə əmirliyə kömək etmək məqsədi ilə qoşun göndərüb gürcüləri geri çəkilməyə məcbur etmişdi. O, 1026/27-ci ildə Şəmkir yaxınlığında gürcü-abxaz qoşun birləşmələrini ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. 1030-cu ildə xəzərlərin yürüşünün qarşısını aldı və onlar üzərində parlaq qələbə çaldı.

Fəzl ibn Məhəmməd ölkə iqtisadiyyatının inkişafı qayğısına qalır, sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. O, ticarətin inkişaf etdirilməsi və hərbi məqsədlərlə 1027-ci ildə Araz çayı üzərində Xüdəfərin körpüsü saldırdı. Bu körpü Azərbaycanın quzey və güney bölgələri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı.

Fəzlin hakimiyyəti dövründə ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etmiş, ərazisi genişlənmiş, hərbi qüdrəti artmışdı. Ondan sonra hakimiyyətə gəlmiş Əbülfəth Musanın hakimiyyəti dövrü (1030-1034) qısa olmuşdur. Oğlu Əbülhəsən Əli Ləşkəri (II Ləşkəri) (1034-1049) atasına qarşı sui-qəsd təşkil edərək hakimiyyəti ələ keçirmişdi. II Ləşkərinin anası Şirvanşahın qızı olduğuna görə onu qohumluq münasibətləri yaxınlaşdırdı. Özü

isə Tiflis əmirinin qızı ilə evlənmişdi. 1040-ci ildə Gəncə şəhərində olmuş Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanla da dostluq münasibətləri saxlayırdı.

XI əsrin 30-cu illərində Araz çayından şimala qoğru Azərbaycan torpaqlarında oğuz tayfalarının məskən salması Şəddadilər dövlətinin qüdrətini daha da artırırdı. II Ləşkəri dövründə erməni və gürcülərin Bizans imperiyası ilə ittifaqa girərək mövqelərini möhkəmləndirmək üçün etdikləri yürüşlərin qarşısı alındı. 1037-ci ildə Dəbili ələ keçirmək istəyən Bizans-erməni qoşunlarına, 1038-ci ildə Tiflis-müsəlman əmirliyini ləğv etmək istəyən Bizans-gürcü birləşmiş qüvvələrinə ağır zərbə vuruldu.

1046-1047-ci ildə Toğrul bəyin əmri ilə səlcuq ordusu Şəddadilərin paytaxtı Gəncə şəhərini mühasirəyə alır, mühasirə il yarım davam etsə də müdafiə istehkamlarının möhkəmləndirilməsi ilə səlcuq ordusunun hücumu dəf edilir.

II Ləşkəridən sonra 1049-cu ildə hakimiyyətə keçən Ənuşirəvan ibn Ləşkəri cəmi iki ay hakimiyyətdə qala bilir. Onu əmisi, 1022-ci ildən Dəbili müstəqil idarə edən I Əbüləsvar Şavur hakimiyyətdən salır. Şavurun hakimiyyət illəri (1049/1050-1067) səlcuqların Cənubi Qafqaza yürüşləri dövrünə düşdü. Onun hakimiyyəti dövründə dövlət daha da möhkəmləndi. Gürcüstanla və Şirvanşahlarla müharibələr davam etdirilirdi. Gəncənin müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görülürdü. 1054-cü ildə Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanı tabe etdirdikdən sonra Səlcuq sultanı Toğrul bəy Gəncəyə gəldi. Şavur Toğrul bəyin adına məscidlərdə xütbə oxudaraq onun hakimiyyətini qəbul etdi. Şəddadilər səlcuq sultanları ilə Bizans imperiyasının bölgədəki işğalçılıq siyasətinə qarşı birləşdilər.

Səlcuq sultanı Alp Arslanın hakimiyyəti dövründə (1063-1072) Şirvanşahların, Şəddadilərin və Cəfərilərin (Tiflis-müsəlman əmirliyi) Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Şavur 1063-1064-cü illərdə üç dəfə Şirvanşahların ərazisinə yürüşlər etmiş, bir çox qalalarını ələ keçirmişdi. İki il sonra yenidən Şirvana hücum etsə də tərəflər arasında sülh bağlanmışdı. Səlcuqlar Dərbənd, Gürcüstan və Ərməniyyə hakimlərinə asılılığı qəbul etdikdən sonra Şavuru bölgənin canişini təyin etdilər. Şavur 1065-ci ildə Ani şəhərini və yaxınlıqda yerləşən qalaları ələ keçirərək həmin yerləri Şəddadi hakiminin idarəçiliyinə qatdı. Bu hadisədən sonra gürcü-alan qoşun birləşmələri Arrana soxuldular, Bərdəni mühasirədə saxladılar, Gəncə üzərinə hücum etsələr də şəhəri tuta bilmədilər. Çoxlu qənimət ələ keçirərək geri qayıtdılar. Onların hücumu ilə əlaqədar Alp Arslan 1067-ci ildə iki dəfə Qafqaza yürüş etdi. 1068-ci ildəki yürüşündə gürcü hökmdarı IV Baqrat və Tiflis əmiri Sultanın itaətini qəbul etdilər. Alp Arslan Şavurun ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmiş oğlu II Fəzli (1067-1073) özünün Tiflis və Rustavidəki atabəyi — canişini təyin etdi.

1068-ci ildə II Fəzlin Gürcüstana yürüşü uğursuz oldu, onun ordusu IV Baqratın qoşunları tərəfindən məğlub edildi. II Fəzl Kaxetiya qaçıb sığınacaq alsada Kaxetiya hökmdarı onu təslim etdi. Səkkiz ay əsirlikdə qalan II Fəzl səlcuq sərkərdəsi Sautəginin tələbi ilə azad edildi.

1072-ci ildə Səlcuq sultanı Ani şəhərinin idarə edilməsini yenə II Fəzlin ixtiyarına verdi. II Fəzl qardaşı Mənucohrü ora hakim təyin etdi. Göründüyü kimi, Səlcuq sultanları Şəddadilərə Bizans imperiyası, gürcü və ermənilərə qarşı mübarizədə özlərinin müttəfiqi kimi baxırdılar.

1073-cü ildə oğlu Fəzlun atası II Fəzlə qarşı çıxaraq hakimiyyəti ələ keçirdi. Lakin onun hakimiyyəti uzun sürmədi. 1088-ci ildə Səlcuq sultanı Məlik şah Fəzlunu hakimiyyətdən salır, dövlətin ərazisi Atabəyliyə çevrilir, Məlik şahın oğlu Məhəmməd atabəyliyin başçısı təyin edilir. Bununla da Şəddadilər dövlətinin varlığına son qoyulur.

1.5. Rəvvadilər dövləti (981-1059)

Azərbaycanın siyasi tarixində Rəvvadilər dövləti mühüm rol oynamışdır. Bu dövlətin əsasını qoyan Rəvvadilər sülaləsinin nümayəndələri xilafət işğalları dövründə, VIII əsrin sonlarında Yəməndən köçürülmüşlər. Təbriz və onun ətrafına köçürülən Rəvvadilər bu ərazidə hakimlik edirdilər. Bu nəslin banisi əslən yəmənli olan əl-Rəvvad əl-Əzdi idi. Hələ VIII əsrin sonlarında Azərbaycanın cənubunda yarımüstəqil feodal dövlətinə çevrilmiş Rəvvadi əmirləri xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə (786-809) Marağanı da özlərinə tabe edib müstəqillik əldə etməyə cəhd etsələr də xəlifənin Azərbaycandakı canişini bu çıxışların qarşısını almışdı.

VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində Təbrizin hakimi olmuş Rəvvadilər xürrəmilər hərəkatının genişləndiyi dövrdə nisbi müstəqilliyə nail olsalar da, bu hərəkatın daha da güclənməsi, xilafət üçün təhlükəyə çevrilməsi onların mənafeyinə uyğun gəlmədiyinə görə bütün yerli hakimlər kimi xəlifə ətrafında birləşdilər. Rəvvadi hakimi Məhəmməd ibn Rəvvad 820-ci ildə xəlifənin Azərbaycana göndərilən canişini İsa ibn Məhəmməd qənimətqahına gəlmişdi.

Məhəmməddən sonra Təbriz hakimi olan qardaşı Yəhya 850/51 xilafətə qarşı baş qaldırmış müstəqillik hərəkatına qoşulduğuna görə həbs edilərək Bağdada aparılsa da, sonradan xəlifə tərəfindən bağışlanmış, Təbrizdəki mülkləri özünə qaytarılmışdır. Həmin vaxtdan X əsrin ortalarına qədər Rəvvadilər bölgənin siyasi həyatından kənar edildilər. Lakin onlar mülklərini əllərində saxlayaraq digər yerli hakimlər kimi Sacilər və Salarilər dövlətlərinə vergi verirdilər.

X əsrin ortalarında Salarilər dövlətinin zəiflədiyi dövrdə Rəvvadilər sülaləsi üçün nümayəndəsi Məhəmməd ibn Hüseyin Salarilərə məxsus bəzi əraziləri ələ keçirərək Salarilərə tabe olmaqdan boyun qaçırdı. X əsrin 70-ci illərinin sonunda Salarilər dövlətində yaranmış ara müharibələrindən istifadə edən Əbül-

hica 981-ci ildə Salari hökmdarı İbrahimi məğlubıyyətə uğradaraq əsir aldı və Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoydu. Təbriz Rəvvadilər dövlətinin paytaxtı oldu.

Əbülhicanın hakimiyyəti dövründə (981-988) dövlətin ərazisi genişləndi, Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmləndikdən sonra Muğan hakimiyyətini də özlərinə tabe etdilər. 987-ci ildə Ərməniyyə Rəvvadilərdən asılılığı qəbul etdi.

Əbülhica ibn ər-Rəvvadın ölümündən sonra hakimiyyətə keçən oğlu Məmlan (I Məmlan) uğurlu xarici siyasət yeritdi. Onun hakimiyyəti illərində (988-1019) ölkənin iqtisadi həyatında bir sıra irəliləyişlər yarandı. Təbriz şəhəri xeyli inkişaf etdi. Təbrizin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında dəyişikliklər baş verdi. Məmlandan sonra hakimiyyətə oğlu Vəhsudan keçir. Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə (1020-1059) dövlətin nüfuzu daha da artdı. Ölkənin daxilində bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Mərkəzi hakimiyyət daha da möhkəmləndirildi.

1028-ci ildə Sultan Mahmudun Xorasanda oğuz türklərini sıxışdırması nəticəsində 2000 oğuz ailəsi Rəvvadilər dövlətinə sığındı. Vəhsudan oğuzların hökmranlıq etdiyi ərazidə məskunlaşmasına icazə verdi və onlara torpaq payı ayırdı. O, oğuzlardan Bizans imperiyasına və iri feodalların separatçı meyllərinə qarşı istifadə etmək niyyətində idi.

Vəhsudanın dövründə Bizans dəfələrlə Ərməniyyə torpaqlarına qarətçi yürüşlər etməklə orada öz təsirini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Xarici siyasi vəziyyətin gərginləşməsi Vəhsudanı qonşu dövlətlərlə dostluq münasibətləri yaratmağa sövq edirdi. XI əsrin 30-cu illərinin sonunda Gəncəyə səfəri və Şəddadilər dövləti ilə dostluq münasibətləri qurması həm də bəzi iri feodal hakimlərin mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaması cəhdi ilə əlaqədar idi. Odur ki, Vəhsudan oğlu Məmlanı Rəvvadilərin hakimiyyətinə tabe olmaqdan boyun qaçıran Muğan hakiminə qarşı göndərdi. Tərəflər arasında döyüş Muğan hakiminin məğlub olması ilə nəticələndi. O, Rəvvadilərin ali hakimiyyətini yenidən qəbul etdi.

1042-ci ilin oktyabr ayında Təbriz şəhərində baş verən zəlzələ böyük dağıntılara və insan tələfatına səbəb oldu. Şəhərin müdafiə divarları dağıldı, 40 mindən çox insan öldü. Təbriz şəhərinin müdafiə qabiliyyəti zəiflədi. Hətta, Vəhsudan Təbrizi tərk edib başqa qalada yerləşməyə məcbur oldu. Belə bir şəraitdə səlcuqlar Azərbaycanın cənub hissəsini asanlıqla ələ keçirdilər. 1054-cü ildə Toğrul bəyin başçılığı ilə səlcuq qoşunlarının Azərbaycan üzərinə yürüşlərinə qarşı müqavimət göstərə bilməyən Vəhsudan Toğrul bəyin hakimiyyətini tanıyaraq asılılığı qəbul edir.

1059-cu ildə Vəhsudanın ölümündən sonra Toğrul bəy oğlu Məmlanı (II Məmlan) Azərbaycana hakim təyin edir. Rəvvadilər Səlcuqların hakimiyyətini tanısalar da imkan düşən kimi asılılıqdan azad olmağa çalışırdılar. II Məmlanın səlcuqlara vergi verməkdən boyun qaçırması 1060-cı ildə Toğrul bəyin yenidən Təbriz üzərinə yürüşünə səbəb olur. Dörd ay davam edən müharibədən sonra II Məmlan tabe olur və vergi verməyi öhdəsinə götürür.

Xoy şəhər hakiminin də səlcuqlara qarşı müqavimət göstərməsi və vergi ödəməkdən imtina etməsi səlcuqların bu şəhəri mühasirəyə alması ilə nəticələnir. Qırx günlük mühasirədən sonra şəhər əhalisi təslim olur.

1063-cü ildə Toğrul bəyin ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı oğlu Alp Arslan keçir. Alp Arslanın hakimiyyəti dövründə də Rəvvadilər müstəqillik uğrunda mübarizəni davam etdirirlər. Xoy və Səlmas şəhərlərində səlcuqlara qarşı ciddi müqavimət göstərilir. Səlcuqlar zor gücünə şəhər əhalisinin müqavimətini yatırır. Nəticədə II Məmlan Alp Arslan tərəfindən hakimiyyətdən salınır və 1065-ci ildə Təbriz şəhərinə Səlcuq əmiri təyin edilir. Beləliklə Rəvvadilər dövlətinin varlığına son qoyulur.

Rəvvadilərin siyasi hakimiyyətinə son qoyulsa da, sülalə siyasi səhnədən tam uzaqlaşmır. XII əsrin əvvəllərində bu sülalənin nümayəndəsi Marağa hakimi Əhmədili ibn İbrahim ibn

Vəhsudan ər-Rəşidi Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarına sahib olmuşdu. 1111-ci ildə Əhmədili Mosulun, Diyarbəkirin, Xilatın və başqa yerlərin hakimləri ilə birlikdə Suriya ərazisində xaçpərəstlərə qarşı döyüşdə iştirak etmişdir. 1116/17-ci ildə o, Bağdadda xəlifə sarayında batinilərdən biri tərəfindən öldürüldü və Rəvvadilər sülaləsi siyasi səhnədən çıxdı. Yalnız Marağada Əhmədilin qulama Ağsunqur hakimiyyəti əlində saxlaya bildi. Ağsunquri hakimləri “atabəy” titulu daşımış, monqol yürüşlərinə qədər hakimliklərini saxlamışlar.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətləri Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadilər müxtəlif sülalələr tərəfindən yaradılsa da Azərbaycan ərazisini əhatə edirdi. Həmin dövrdə dövlətçilik məsələsində etnik deyil, dini əlamət xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu baxımdan bu dövlətləri yaradan sülalələrin etnik mənşəyindən asılı olmayaaraq hər bir sülalənin hakimiyyəti Azərbaycan dövlətçiliyi faktıdır və xalqımızın tarixində müstəsna əhəmiyyəti olan hadisə idi.

1.6. Tiflis müsəlman əmrliyi

VIII-IX əsrlərdən etibarən ərəb xilafətinin zəifləməsi və süqutu dövründə mərkəzdən uzaq ərazilərdə imperiyaya tabe olmayaraq müstəqillik meylləri artmağa başlayır. Belə bir dövrdə Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətləri, Şəki hakimliyi, Dərbənd əmirliyi kimi siyasi qurumlarla yanaşı Tiflis əmirliyi də yaranmış və uzun müddət mövcud olmuşdur. Tiflis əmirliyi müasir Ermənistanın Şimal, Gürcüstanın isə cənub ərazilərini əhatə edirdi. Bu əraziyə tarixi Loru, Pəmbək, Şəmşəddil, Borçalı torpaqları daxil idi. Tiflis müsəlman əmirliyi orta əsrlər dövründə sərhəd qalası kimi Azərbaycan ərazilərinə yadelli hücumların qarşısının alınmasında, Şərqlə və Qərblə, xristian və

islam aləmi arasında iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayıb.

Məlum olduğu kimi VII əsrin 40-cı illərindən etibarən Cənubi Qafqaz uğrunda Sasanilərlə Bizans imperiyaları arasında mübarizədə Sasanilər imperiyasını ərəb xilafəti əvəz etdi. Tiflis Xəlifə Ömər (634-644) dövründə 639 – cu ildə İyad ibn Çanım tərəfindən fəth edilmişdi. Ondan sonra Xəlifə Osmanın (644-656) hakimiyyətinin ilk illərində Salman ibn Rəbiə ilə birlikdə yürüş rəhbəri olmuş Həbib 646-cı ildə Tiflisə gələrək buranın əhalisi ilə müqavilə bağlamışdı.

Ərəb mənbələrinin Arran adlandırdıqları tarixi Albaniya ərazisinə əs- Sisəcan, Arran, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şirvan və Tiflis daxil idi. Tiflis bölgəsi VIII-IX əsrlərdə müasir Gürcüstanın Kaxetiya istisna olmaqla bütün şərq torpaqlarını əhatə edirdi. Qaynaqların, hətta gürcü mənbələrinin məlumatına görə Tiflis bölgəsindəki ərazilərdə türk etnoslu buntürlər və hunlar yaşayırdılar. Burada yaşayan buntürlər və hunlar gürcülərdən fərqli olaraq islamı qəbul etmişdilər. Mənbələrin verdiyi məlumata görə VIII əsrin ortalarında Tiflisdə müsəlmanlar kifayət qədər çox idi.

Ərəblərin ilk yürüşləri ərəfəsində bölgədə həm Bizans, həm də Xilafətin ən güclü hökmdar kimi tanındığı Cavanşirin hakimiyyəti dövründə Tiflis şəhəri də daxil olmaqla Tiflis ətrafı ərazilər Albaniyanın nüfuz dairəsinə daxil idi.

Xəlifə Harun ər-Rəşidin (796-809) dövründə Tiflis hakimləri o qədər güclənmişdi ki, Xəlifə Əmirin (809-813) dövründə Tiflis əmiri İsmayıl ibn Şüayb artıq mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdi. İsmayıl xəlifə II Mərvanın (744-750) azadlığa buraxılmış qulu (mövlası) Şüaybın oğlu idi. İsmayıl ibn Şüayb (809-813) hakimiyyəti dövründə Tiflisi ilk müstəqil idarə edən hakim olmuşdur. 809 –cü ildə müstəqil qurum kimi yaranmış Tiflis müsəlman əmirliyi 809-cu ildən 853-cü ilə qədər fasilələrlə Şuaybilər sülaləsi tərəfindən idarə edilmişdir. Mərkəzə tabe olmasına baxmayaraq Tiflis əmiri

İslam düşüncəsini üstün tutur, bölgədə bu dinin mövqeyinin güclənməsinə çalışırdı.

Tiflis əmiri Əli ibn Şuaybın (829-830) və qardaşı oğlu İshaq ibn İsmayılın (817-819; 830-853) hakimiyyət illəri Tiflis müsəlman əmirliyinin ən güclü dövrü olub. Hətta Baqratlıları vergi verməyə məcbur ediblər. 829/830-cu ildə Bizans imperatoru Feofilin (829-842) orduları Vənənd (Qars və ətrafı) ərazisində İsmayılın oğlu Sahan tərəfindən məğlub edildilər. Əslində Şuaybilər sülaləsi xəlifə hakimiyyətinə tam qarşı çıxmır. Sadəcə olaraq daxili müstəqilliyini saxlayırdı.

Xəlifə Mütəvəkkil (847-861) İshaqa qarşı Buğa Türkü göndərir. Buğa 852-ci ildə Tiflisə gəlir. Tiflis mühasirəyə alınır, şəhərə od vurulur, evlərin əksər hissəsi ağacdan tikildiyinə görə şəhər od tutub yanır. İshaq əsir alınaraq edam edilir. Yangın nəticəsində 50 minə qədər adam yanır. Buğanın bu hücumu Tiflisin müsəlman əhalisinə qarşı böyük zərbə oldu. Bu hadisə şəhərdə müsəlmanların sayının azalmasına səbəb olur. Şəhərə isə xristian gürcülər ayaq açmağa başlayır.

Buğanın yürüşündən sonra Tiflis əmirliyi mərkəzə tabe edilərək Cənubi Qafqaz canişinliyinin tərkibində qalır.

IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərindən etibarən xilafətin yerlərdə təyin etdiyi canişinlər müstəqil hərəkət etməyə başlayırlar. Belə dövlətlərdən biri də IX əsrin son rübündə Azərbaycan ərazisində yaranan Sacilər dövləti idi (879-941). 896-cı ildə I Sumbatın xəyanəti nəticəsində Ərməniyyəni ələ keçirən Məhəmməd ibn Əbu Sac I Sumbatla Sacilər əleyhinə müttəfiqlik müqaviləsi bağlamış İberiya çarına qarşı da yürüş etdi. Tiflis ələ keçirilərək ətraf şəhərlər də talan edildi. Məhəmməd ibn Əbu Sacın bu yürüşü Tiflis və ətraf ərazilərdə İslam hakimiyyətini möhkəmləndirdi.

901-ci ildə Məhəmməd ibn Əbu Sac vəba xəstəliyindən öləndən sonra onun yerinə oğlu Divdad keçsə də Məhəmmədin qardaşı Yusif ibn Əbu Sac hakimiyyəti ələ keçirir. 908-ci ildə Yusif ibn Əbu Sacı xəlifə Müqtəfi(908-932) ildə 120 min dinar

vermək qarşılığında Ərməniyyə və Azərbaycan ərazilərinə vali təyin edir. 910-cu ildə Yusif Ərməniyyə üzərinə yürüş edərək Dəbili ələ keçirir. Bundan sonra Gürcüstan ərazilərindən keçərək Tiflisə daxil olur. Tiflis əmirliyini həmin vaxt Cəfər ibn Əli (təxminən 880-914) idarə edirdi. İstər Sacilər, istərsə də Salarilər dövründə Tiflis əmirliyini idarə edən Cəfərilər sülaləsi arasında müttəfiqlik münasibətləri olmuşdur.

I Cəfər ibn Əlidən sonra oğlu Mənsur ibn Cəfər (914-955) Tiflis əmirliyini idarə etmişdir. Cəfəri əmirlərinə aid tapılan ilk sikkələr Mənsur ibn Cəfərə aiddir. Cəfərilərin bu vaxtında Arranda yaranmış digər dövlət – mərkəzi Dəbil (Dvin) olan Şəddadilər dövlətinin yaradıcısı Məhəmməd ibn Şəddad Tiflisə yürüş edərək ələ keçirsə də onun daxili müstəqilliyinə toxunmamışdır. Çünki, qeyd edilən dövrdə Tiflisdə Cəfəri sülaləsinin hakimiyyəti davam edirdi. Cəfərilər sülaləsinin nümayəndəsi əmir II Cəfər ibn Mənsura (955-981) məxsus sikkələr buna əsas verir. Cəfəri əmirlərinə məxsus sikkələr arasında ən çox diqqəti cəlb edən sikkələr Əli ibn Cəfərə (981-1011) aiddir.

Xilafətin zəiflədiyi dövrdə, Sacilər dövlətindən sonra Cənubi Qafqazda gürcü və digər xristian feodallar getdikcə güclənməyə və mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmağa başladılar. Tiflisin ətrafında bir neçə xristian dövlət mövcud idi. Bizansdan asılı olan III Davidin (966-1000) dövründə müsəlmanlara qarşı yürüşlər edilərkən o, Azərbaycan Rəvvadi hökmdarı Məmlanın müqaviməti ilə qarşılaşdı. Lakin, xristian feodallardan kömək alaraq Məmlanın qüvvələrini məğlub edə bildi. Bizans imperatoru II Vasilinin (976-1025) III Davidə bağışladığı Ərzurum (Karni), Pasinlər (Basiani) və s. ərazilərdə gürcü və erməniləri yerləşdirməyə başladı. III Baqratın yürüşləri Tiflis əmirliyinin varlığını təhlükə altına alırdı. Bütün bunlara baxmayaraq bölgədə yaşayan müsəlman əhali gürcülərə və xristianlara qarşı əzmlə mübarizə aparırdılar.

Şəddadi hökmdarı I Fəzlun (985-1031) III Baqratın işğalçılıq yürüşlərinə qarşı çıxaraq Kaxetiya və Hereti üzərinə hücumlar edirdi. I Fəzlun Şəmkir yaxınlığında 1026-1027-ci ildə gürcü və erməni qüvvələrini darmadağın etdi. Bu yürüşdə abxazlar da gürcülərlə birlikdə vuruşurdular.

Gürcülər əsasən Cənubi Qafqazın qərb ərazilərində yaşayırdılar, onlar müasir Gürcüstan Respublikasının cənub torpaqlarında demək olar ki, yaşamırdılar. Ona görə də III Baqrat və ondan sonra hakimiyyətə gələn oğlu Georginin (1014-1027) dövründə müasir Gürcüstanın cənub-şərq torpaqlarında heç bir sosial dayaqları olmadığına görə müvəffəqiyyət qazana bilmədilər. Tiflis uğrunda mübarizə IV Baqratın (1027-1028) adı ilə bağlıdır. Məhz onun dövründə gürcülər Tiflisə iddia etməyə başlayır və tarixən qədim türklərin yaşayış məskəni olmuş Tiflis çoxsaylı yadelli yürüşlərə məruz qalmağa başlayır.

1032 və 1037/1038-ci illərdə gürcülərin Tiflis əmirliyi üzərinə yürüşləri olur. Sonuncu yürüşdə Tiflis şəhəri iki il mühasirədə saxlanılır. IV Baqratın şəddadi hökmdarı II Ləşkərinin (1034-1049) Cəfər ibn Əli ilə dostluq münasibətlərindən ehtiyat etməsi, oğuzların Azərbaycana gəlməsi xəbərini eşitməsi nəticəsində onlarla xoş münasibətlər yaratma istəyi onu Tiflis mühasirəsindən geri çəkilməyə vadar etmiş olur. Şəki hakimi Qaqikin müdaxiləsi də IV Baqratın mühasirədən çəkilməsinə təsir göstərmişdir. IV Baqratın mühasirədən əl çəkməsinə baxmayaraq Tiflis əmirliyinin strateji əhəmiyyətli bir neçə qalasını ələ keçirdi.

1046 –cı ildə Cəfər ibn Əlinin ölümündən sonra oğlanları Mənsur və Əbulhica arasında hakimiyyət üstündə gedən mübarizədən cana gəlmiş əhalinin tələbi ilə şəhərdə hakimiyyət şəhər ağsaqqallarının əlinə keçir. Əmirliyə ən yaxın dövlət olan şəddadilər Gəncə şəhərinin səlcuq türklərinin mühasirəsində olması səbəbindən Tiflisdəki hadisələrə müdaxilə edə bilmədilər. IV Baqrat bir qrup ağsaqqalın dəvəti ilə Tiflisə

daxil olur, şəhərin açarları ona təqdim olunur. Lakin IV Baqrat Tiflisi uzun müddət əlində saxlaya bilmir. IV Baqrat şəhəri ələ keçirdikdən sonra əmir Cəfərin övladları ilə barışır və şəhəri onlara geri qaytarır. Lakin əvvəlcə III Baqrat, sonra isə IV Baqratın işğalları ilə Tiflis əmirliyi tamamilə kiçik bir ərazidə mövcudluğunu davam etdirməyə məcbur olmuşdu.

Alp Arslanın 1067-1068-ci il yürüşləri zamanı Gəncəyə gələn zaman Tiflis əmiri Cəfər də Alp Arslanı görmək üçün Gəncəyə gəlir. Bu dövrdə Tiflisdə iki hakimiyyətlik var idi. Alp Arslan Cəfər ibn Əlinin oğlanlarını –Əbulhica və Əbu Mənsuru həbs edir və şəhəri Şəddadi hökmdarı II Fəzluna (1067-1073) verir. Alp Arslan bunu etməklə ondan asılılığı qəbul etmiş IV Baqratı Şəddadilərlə arası kəsilməyən savaşa zəiflətmək idi. Tiflisdə möhkəmlənən II Fəzlun ətraf ərazilərdə möhkəmlənmək üçün 1068-ci ilin avqust ayından yürüşlərə başladı. Lakin o, Tiflis yaxınlığındakı bir sıra qalaları ələ keçirə bilsə də 1069-cu ildə IV Baqratın əks hücumu ilə məğlub olaraq əsir alındı. Tiflis üzərinə IV Baqratın hücumunu eşidən Alp Arslan sərkərdə Sav Təginini bura göndərdi. Səlcuqlar Abxaz-Gürcü hökmdarı IV Baqratın işğal etdiyi bütün şimal-qərbi və qərbi Azərbaycan torpaqlarını azad edirlər. Tiflis, Rustavi Şəmşəddil və bir sıra strateji və iqtisadi əhəmiyyətli məntəqələri ələ keçirən Səlcuqların Cənubi Qafqazda əsas dayaq nöqtəsi Tiflis şəhəri olmuşdu. Məlikşah Cənubi Qafqazda yaranmış qarışıqlığı nizama salmaq üçün 1075-1076-cı illərdə bura gəldi və bölgənin idarəsini Sav Təginə verdi. Bu səfər ərəfəsində Səlcuq orduları Tiflis əmirliyinə yenidən daxil oldular. Bu dövrdə həm Şəki hökmdarı I Axsartanın, həm də II Georjinin hakimiyyətlərinin zəifləməsi Tiflis əmirliyi uğrunda aparılan xristian işğallarını azaldır.

1089-cu ildə saray çevrilişi nəticəsində II Georgi hakimiyyətdən salınır, hakimiyyətə IV David (1089-1125) gətirilir. IV David 1096-cı ildən başlamış səlib yürüşlərindən

sonra güclənməyə başlamışdı. O, bundan sonra 1110-1115-ci il Tiflis və başqa ətraf ərazilərin işğalına başlandı. Səlcuqların zəifləməsi ilə Tiflis əmirliyinin müdafiəsi də zəifləyir. 1117-ci ildə Kiş qalası və Şəki şəhərinin IX David tərəfindən işğalı ilə Qafqaz Albaniyasının varisi kimi şimal-Qərbi Azərbaycanda yaranmış və 230 ildən çox mövcud olmuş Şəki hakimliyi süqut etdi. Şəki hakimliyinin işğalı Tiflis və digər müsəlman şəhərləri üçün təhlükəli idi.

1118-ci Səlcuq Sultanı Məhəmməd Təpərin vəfatından sonra yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən IV David qıpçaqların köməyi ilə səlcuq qoşunlarını məğlub etdi, Loru və Aqarani qalalarını ələ keçirdi: Müsəlmanların əlində tarixi Tiflis bölgəsindən yalnız Dumanis və Tiflis şəhərləri qaldı. Bu ərazilərin tutulması ticarət yollarının taleyinə də təsir etdi. Nəticədə Səlcuqların bu bölgədəki iqtisadi üstünlüyünə də zərbə vurdu.

IV Davidin işğalçı yürüşləri və 1121-ci ildə Bərdəni qarət etməsi fonunda Gəncə, Dumanis, Tiflis ağsaqqalları, müsəlman əyalətlərinin rəhbərləri səlcuq sultanı Mahmuda kömək üçün müraciət etdilər. Bu vaxt müsəlman əmirləri də bir-biri ilə ittifaqa girərək səlcuqlarla birləşib 30 minlik qoşunla Tiflisə yaxınlaşdılar. IV David qıpçaqların və Qərb səlibçilərinin hesabına müsəlmanların 30 minlik ordusuna qarşı 56 min nəfərlik qoşun çıxardı. 1121-ci il avqustun 12-də Didqori yaxınlığında iki ordu müsəlman dünyasının şimal qərbinin taleyini həll etmək üçün üz-üzə gəldi. Döyüş gürcü-qıpçaq və səlibçilərin qələbəsi ilə başa çatdı. 1122-ci ildə Tiflis şəhəri mühasirəyə alındı. Tiflisin qala divarlarını dağıdaraq şəhərə daxil olan gürcülər müsəlman əhəlisinə qarşı qırğın və talanlar törətdilər. Tiflisin ələ keçirilməsi ilə 1122-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyi ləğv edildi.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN XI ƏSRİN ORTALARI – XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

2.1. Tariximizin oğuz-səlcuq dövrü

XI əsrin ortalarında Ön və Mərkəzi Asiyanın ictimai-siyasi və sosial-mədəni həyatında mühüm hadisə baş verdi. Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə qədər, Dərbənddən İran körfəzinədək əraziləri əhatə edən Səlcuq dövləti yarandı. Bu dövlət oğuz boylarından biri olan Səlcuqların adı ilə bağlıdır.

Səlcuqlar oğuz türkləri idilər. 22-24 türk tayfasını birləşdirən oğuzların başçısı Oğuz xaqan idi. Oğuzlar IX əsrdə Xəzər dənizindən Sır Dərya çayına qədərki ərazilərdə yaşayırdılar. Totəmlərə və şamanizmə sitayiş edən oğuzlar Səlcuq bəyin vaxtında X əsrdə islam dinini qəbul etmişdilər. XI əsrin əvvəllərində oğuzların bir hissəsi Xorasandan köçərək Yaxın Şərqi ölkələrinə, digər hissəsi Xəzər dənizindən keçərək Şərqi Avropaya yayıldılar. Azərbaycana gəlmiş səlcuqlar ən qədim dövrdən burada yaşayan yerli türklərlə qaynayıb qarışmışlar. Məlumdur ki, türk tayfalarının bu üçüncü kütləvi axınına qədər e.ə. I minilliyin birinci yarısında kimmer-iskit, Sasanilərin hakimiyyəti dövründə isə hun-sabir tayfalarının kütləvi axını olmuşdur. Göründüyü kimi, geniş ərazilərdə yaşayan türklər vaxtaşırı yerlərini dəyişməyə məruz qalırdılar.

1009-cu il Qəznəvilər dövlətinin başçısı Sultan Mahmud (988-1030) Səlcuq tayfa başçılarından Mikayılı və İsraili həbs edərək səlcuq tayfalarını Xorasana köçürdü. Lakin burada da onlar Səlcuq bəyin nəvələrindən Toğrul bəy və Çağrı bəy başda olmaqla müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəyə başladılar. Qəznəvilər və Qaraxanilər tərəfindən sıxışdırılan səlcuqların qərb istiqamətində axını başladı. Toğrul bəy 1015-ci ildə qardaşı Çağrı bəyi Bizansa qarşı kəşfiyyət xarakterli yürüşə göndərdi. Bu yürüş zamanı Çağrı bəy Bizans ordusu üzərində qələbə qazansa da, güclü iqtisadi və hərbi potensiala malik bu dövlətlə qarşılaşmaqdan ehtiyat edərək 1021-ci ildə geri qayıt-

dı. Yürüş zamanı o, Naxçıvan və Van ətrafı əraziləri ələ keçirmişdi.

Çağrı bəy Toğrul bəyə Qəznəvilər və Qaraxanilər kimi güclü ordusu olan dövlətlərlə qarşılaşmaqdan sonra feodal ara müharibələrinin mövcud olduğu və siyasi pərakəndəlik dövrünü yaşayan İran və Azərbaycan ərazilərinə və Kiçik Asiya istiqamətində yürüslərə başlamağın əlverişli olduğunu bildirdi.

1018 və 1028-ci ildə Qəznəvilərə tabe olmaq istəməyən səlcuqlar üsyan qaldırsalar da məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Sultan Mahmud üsyanı yatıra bildi. 1030-cu ildə I Mahmudun ölümündən sonra Qəznəvilər dövlətində hakimiyyətə gəlmiş Məsudun dövründə Toğrul bəy Nişapur ələ keçirərək Səlcuq dövlətini (1038-1157) yaratdı. Bu hadisədən sonra oğuz bəylərinin iştirak etdiyi qurultayda Toğrul bəy səlcuqlar sülaləsinin ilk böyük sultanı elan edildi. Nişapur dövlətin paytaxtı oldu.

1040-cı il may ayının 24-də Mərv yaxınlığında baş vermiş Dəndənəkan döyüşündə səlcuqların Qəznəvi qoşunu üzərində parlaq qələbəsi ilə Xorasana tam ələ keçirildi. Bu qələbə ilə İrana yol açıldı. Dəndənəkan qələbəsi oğuz-səlcuq türklərinin taleyində Kiçik Asiya və Azərbaycana doğru irəliləyişdə mühüm mərhələ oldu. Mərv şəhərində toplanan Böyük qurultayda Şərqdə və Qərbdə yeni yürüslərə başlamaq qərara alındı. 1042-ci ildə Rey şəhəri ələ keçirildi. 1043-cü ildə paytaxt Nişapurdan Rey şəhərinə köçürüldü.

Oğuzların yürüsləri və miqrasiya xarakterli köçləri bir neçə istiqamətdə həyata keçirilirdi. İraq oğuzları səlcuqların Xorasanda qazandıqları uğurdan sonra hərəkətə gələrək Xorasana istiqamətində yürüş edərək onları müdafiəyə qalxdılar. Orta və Qərbi İranda hakimiyyət edən deyləmli Əlaüddövlə (İsfahan və Həmədan hakimi) səlcuqların Reydən Azərbaycana getdiklərini eşidib Reyə gəlmişdi. Rəvvadilər dövlətinin hakimi Vəhsudan Azərbaycana gəlmiş oğuzları dostcasına qarşılamaş, hətta onlardan bir qızla evlənmişdi. Vəhsudanın onları dostcasına qarşılamaş düşmənlərə qarşı bu döyüşgən insanlardan istifadə

məqsədi güdüdü. Təsadüfi deyildi ki, Tiflis şəhərini mühasirəyə almış gürcülər oğuzların Azərbaycana gəldiklərini eşitdikdə mühasirədən geri çəkilməmişdilər.

Toğrul bəyin hakimiyyəti illərində bütün Xorasan (1038-1044), Xarəzm (1043), Qərbi İran (1042-1051), Bağdad daxil olmaqla İraq (1055) türklərin əlinə keçdi. Bağdad ələ keçiriləndən sonra Toğrul bəy xəlifə ilə görüşdü. Xəlifə səlcuq hökmdarına üst-üstə yeddi xalat geyindirdi ki, bu, 7 iqlimin ona bağışlanması demək idi. Toğrul bəyə “Şərqi və Qərbi hökmdarı” deyərək xitab etdi və bunun ifadəsi olaraq belinə iki qılınc bağladı.

Toğrul bəy qardaşı Çağrı bəylə birlikdə oğuz türklərinin tarixinə yön vermiş böyük şəxsiyyət idi. Onun hakimiyyəti dövründə dövlətin sərhədləri Bizans imperiyasına qədər genişləndi. O, 1063-cü ildə Reydə vəfat etdi. Onun vəsiyyətinə uyğun olaraq vəziri Nizamülmülk Çağrı bəyin oğlu Süleymanı (Alp Arslanın ögey qardaşı) taxta oturtdu. Lakin həmin vaxt Xorasan hakimi olan Alp Arslan sərkərdələrin və əsgərlərin dəstəyi ilə az sonra hakimiyyəti ələ keçirdi. Alp Arslan (1063-1072) Cənubi Qafqazda mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Naxçıvana gəldi. 1064-cü ilin avqust ayında Ani şəhərini ələ keçirərək ora öz canişinini təyin etdi. Burada Bizans imperiyasına qarşı hazırlıq işlərinə başladı.

Səlcuqlar 1066-cı ildə Şirvanşahlar üzərinə yürüş etdilər. Şirvanşah Fəriburz xərac verərək tabe olduğunu bildirdi. Alp Arslan 1067-ci ilin payızında Azərbaycandakı vassal asılılığında olan dövlətlərin daxili müstəqilliyinə son qoymaq üçün Arrana gəldi. 1069-cu ilin yanvar ayında Gəncə şəhərinə yaxınlaşdı. Şəddadi hökmdarı Fəzl qala qapılarının və xəzinənin açarlarını ona təqdim etdi. Şirvanşah Fəriburz da Gəncəyə gələrək ona itaət edəcəyini bəyan etdi. Şirvanşahlar bu dəfə də daxili müstəqilliklərini qoruyaraq bildilər.

Alp Arslanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətə başı qarışdığı bir zamanda gürcü hakimi IV Baqrat (1027-1072) Bərdəyə yürüş edərək qarət və talanlar törətmişdi. Gürcü haki-

mini cəzalandırmaq məqsədilə 1070-ci ilin noyabr ayında Şəkiyə, oradan Kartli istiqamətində irəliləyərək Tiflisə daxil oldu. Gürcü hakimini tabe etdi. Tiflis müsəlman əmirliyi də sultana itaət göstərdi.

Səlcuq dövlətinin möhkəmlənməsi Bizans imperiyasını narahat edirdi. İmperator Romen Diogen Avropa dövlətlərinin yardımından da istifadə edərək böyük hazırlıq gördükdən sonra Azərbaycanı ələ keçirmək məqsədi ilə hücumla başladı. Lakin Azərbaycan ərazilərinə çatmamış 1071-ci il avqustun 26-da Malazgird şəhəri yaxınlığında səlcuq ordusu ilə qarşılaşdı. Bizans ordusu darmadağın edildi. Romen Diogen əsir alındı. O, səlcuqlardan asılılığı qəbul etdi və xərac ödəyəcəyini öhdəsinə götürdü.

Malazgird döyüşü nəticəsində Kiçik Asiyanın xeyli hissəsi səlcuqların tabeliyinə keçdi. Bu qələbə ilə Azərbaycanın və Kiçik Asiyanın Bizans imperiyasının əlinə keçməsi təhlükəsi aradan qalxdı. Səlcuq sultanları Orta Asiyadan Aralıq dənizinə qədər, Dərbənddən İran körfəzinədək ərazilərin sahibinə çevrildilər.

Alp Arslandan sonra hakimiyyətə keçən oğlu Məlikşahın dövrü (1072-1092) Səlcuq imperiyasının ən parlaq dövrüdür. Onun dövründə Quzey Azərbaycanın səlcuqlara tam tabe olması başa çatmışdı. Hələ Alp Arslanın başı müharibəyə qarışdığı bir vaxtda Şəddadi hökmdarı III Fəzlun səlcuqlara tabe olmaqdan və vergi verməkdən boyun qaçırdı. Məlikşah hakimiyyətə gəldikdən sonra sərkərdəsi Buğanın başçılığı ilə Azərbaycana qoşun göndərdi. Gəncə ələ keçirildi, 1088-ci ildə Şəddadilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Məlikşahın oğlu Məhəmməd Gəncə hakimi təyin edildi. Beləliklə Şəddadilər dövləti süqut etdi. Şirvanşah I Fəriburz Gəncəyə Məlikşahın yanına gələrək hər il xərac verməyə cöz verdi.

Məlikşahın ölümündən sonra mərkəzi hakimiyyət tədricən zəifləməyə başladı. Onun oğlanları arasında baş verən çəkişmələr bəzi feodal qrupların seperatçılıq hərəkətini daha da

artırdı. Səlcuq imperiyasında ölkə daxili iqtisadi-mədəni əlaqələrin zəif olması da mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb olurdu.

Sultan Mahmudun (1092-1094), Börgüyarıqın (1094-1104), II Məlikşahın (1104-1105) və Sultan Məhəmmədin (1105-1118) hakimiyyəti illərində imperatorluğun süqutu prosesi daha da artdı. Börgüyarıqın və qardaşı Məhəmmədin dövründə imperiyanın ərazisi iki yerə bölündü. Sultan Məlikşahın üçüncü oğlu Səncərin hakimiyyəti dövründə (1118-1157) dövlətin ərazisi bir neçə yerə parçalandı. Onun ərazisində Girman, Konya, Suriya, İraq səlcuq sultanlıqları və Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı. Azərbaycan İraq səlcuq sultanlığının tərkibində idi. Səlcuq sultanlıqları formal olaraq hakimiyyətdə idilər, əslində ölkəni onların atabəyləri idarə edirdilər.

Oğuz-Səlcuq türklərinin yaratdığı bu dövlət 119 illik mövcudluğu dövründə türkdilli xalqların hərbi-siyasi həyatında, iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni inkişafında mühüm rol oynadı. Səlcuq imperiyasının yaranması ilə min illər əvvəldən bölgədə yaşayan türklərlə qarşılıqlı qovuşma prosesi getmiş və Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi sürətlənmişdir.

Azərbaycan əraziləri uzun müddət Ön Asiyanın hərbi-siyasi tarixində, iqtisadi həyatında, beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynamış Səlcuq imperiyasının tərkibində qalmış, bu imperiyanın mərkəzinə çevrilmiş, bu imperiya dağıldıqdan sonra belə onun ənənələrini yaşatmışlar.

2.2. Şirvanşahlar dövləti XII-XIII əsrin əvvəllərində

Səlcuq imperiyasının dövründə Şirvanşahlar dövləti asılılığı qəbul etsə də daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Şirvanşah I Fəriburz (1063-1096) Səlcuq sultanı Məlikşahın ölümündən sonra onun oğlanları arasında baş vermiş hakimiyyət uğrunda mübarizədən yararlanaraq ölkəni müstəqil idarə etməyə başladı. Bu siyasət II Mənuçöhr (1096-1105) və I Əfridunun (1105-1120) dövründə də davam etdirildi.

Səlcuq imperiyasının tənəzzül etdiyi şəraitdə gürcü çarı IV David (1089-1125) səlcuq asılılığından çıxmaq uğrunda mübarizəyə başladı. O, səlcuqlara qarşı müttəfiq qazanmaq məqsədi ilə qızı Tamaranı I Əfridunun oğlu Mənucohrə , digər qızını Bizans imperatoru Aleksey Kominin oğluna əvə vermiş, özü isə Qıpçaq hökmdarı Atrakın qızı ilə evlənmişdi. Nigah diplomatiyasından yararlanan IV David bu ittifaqdan səlcuqlara qarşı istifadə etməklə bərabər, həm şimaldan Gürcüstana hücumun qarşısını almağa və həm də Azərbaycana qarşı istifadə edirdi. O, Bizans imperiyası və Avropa səlibçiləri ilə əlaqə yaradaraq çox məkirli siyasət yeridir və Qafqazda türk-müsəlman əhalisini sıxışdırmağa və həmin əraziləri ələ keçirməyə çalışırdı. David bu məqsədlə Gürcüstana köçürdüyü 40 min qıpçaq ailəsinin hesabına güclü hərbi birləşmə yaradırdı. Belə bir şəraitdə Şirvanşahlar səlcuqlarla ehtiyatlı siyasət yeridərək onlarla münasibətlərini qoruyub saxlayırdılar. Bunu bəhanə edərək IV David 1117-ci ildə oğlu Demetrenin başçılığı ilə Şirvana yürüş təşkil etdi, qarət və talanlar törədərək çoxlu qənimət ələ keçirdilər. 1120-ci ilin fevral, may aylarında IV David Şirvana iki dəfə yürüş edərək bir sıra şəhərləri ələ keçirdi, əhalini soyub taladı, xeyli sərvətlə geri qayıtdı. Gürcülərin yürüşü nəticəsində iqtisadi və hərbi qüdrəti zəifləyən Şirvanşahlar dövlətinin ordusu 1120-ci ildə Dərbənddə baş vermiş döyüşdə məğlub oldu və Əfridun öldürüldü. Hakimiyyətə oğlu III Mənucohr (1120-1160) keçdi.

IV David qıpçaqların və Qərbi Avropa səlibçilərinin birləşmiş qüvvələri ilə Səlcuq sultanı Toğrulla müharibəni davam etdirirdi. 1121-ci ildə Tiflis yaxınlığında Didqori döyüşündə müttəfiqlər qələbə qazandılar. Tiflis, Dmanişi ələ keçirildi. 1122-ci ildə Tiflis-müsəlman əmirliyi ləğv edildi. Bu qələbə IV Davidin siyasi nüfuzunu artırdı. Bu hadisədən sonra III Mənucohr səlcuqlara xərac verməkdən boyun qaçırdı və gürcülərlə yaxınlaşdı. Onun bu mövqeyində arvadı Tamaranın böyük təsiri olmuşdu.

Sultan Mahmud 1123-cü ildə Şirvana yürüş edərək Şamaxını ələ keçirdi, III Mənucohrü həbs etdi. Şirvan ağsaqqalları sultan Mahmudun yanına gələrək gürcülərə güclərinin çatmadığını bildirdilər və onların xahişi ilə III Mənucohr azad edildi. IV David 30 minlik qoşunla Şirvan üzərinə yeridi. Lakin gürcülərlə qıpçaq döyüşçüləri arasında yaranan münaqişə onun Şirvana yürüşünə imkan vermədi. Bu hadisədən sonra Sultan Mahmud Şirvandan çəkilərək İsfahana qayıtdı. Bu cəlcuqların Şirvana son gəlişi oldu.

Səlcuq ordusunun getməsindən sonra Şirvanşahlar dövlətində yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək IV David Şirvana hücumu keçdi. 1123-cü ilin iyun ayında Gülüstan qalasını, 1124-cü ilin aprelinə Şabranı, avqust ayında isə Şamaxı şəhərini, Buğurd qalasını və ətraf əraziləri ələ keçirdi. Lakin 1125-ci il yanvarın 24-də IV Davidin ölümü ilə gürcülərin Şirvanı tutmaq planı baş tutmadı. III Mənucohr hakimiyyəti bərpa edib müstəqil siyasət yeritməyə başladı. Hakimiyyətə gəlmiş gürcü çarı I Demetre Şirvanşahlarla dostluq münasibətlərinə üstünlük verdi. Beləliklə, Şirvanşahlarla Gürcüstan arasında sülh və dostluq münasibətləri dövrü başladı.

III Mənucohrün hakimiyyəti illərində ölkədə sabitlik bərqərar oldu, quruculuq işləri aparıldı, Bakının qala divarları ucaldı, təsərrüfat canlandı, məhsuldar qüvvələr inkişaf etdi, əhalinin sosial vəziyyəti yaxşılaşdı. Şirvanşahlar dövləti Cənubi Qafqazda qüdrətli siyasi amilə çevrildi. O, Gürcüstanda qıpçaqların qiyamının yatırılmasında I Demetreyə kömək göstərdi. Dövlətin ərazisini genişləndirmək məqsədi ilə Arranı fəth etdi.

III Mənucohrün ölümündən sonra oğlanları arasında hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda çəkişmələr başladı. Bu, mərkəzi hakimiyyəti zəiflətdi. III Mənucohrün dul qadını Tamara kiçik oğlunu hakimiyyətə gətirməklə Şirvanı Gürcüstana birləşdirməyə çalışırdı. Lakin Azərbaycan Atabəylər dövlətinin köməyi ilə III Mənucohrün böyük oğlu Axistan Şirvanşah taxt-

tacına oturdu. Tamara Gürcüstana qaçdı və bir il sonra Gürcüstanda tikdirdiyi Tiqvada monastırında rahibə kimi vəfat etdi.

I Axistanın dövründə (1160-1196) dövlətin iqtisadi həyatında irəliləyiş oldu, sənətykarlıq və tacarət sahələri inkişaf etdi, şəhər həyatı canlandı. Onun dövründə Gürcüstanla sülh münasibətləri hökm sürmüşdü. Gürcü çarı III Georginin dövründə mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam qaldırmış feodal qruplarının müqavimətinin qırılmasında gürcü çarına silahlı yardım göstərmişdir. I Axistan gürcü çarları ilə qohumluq münasibətlərini davam etdirirdi. O, III Georginin bacısı qızı ilə evlənmişdi. Şimal tərəfdən xəzərlərin, peçeneqlərin Şirvan ərazisinə yürüşləri gürcü-Şirvan hərbi birləşmələri tərəfindən dəf edildi.

I Axistan hakimiyyətə gəldiyi vaxt Şəmsəddin Eldəniz Gəncəni, Şirvanı ələ keçirmişdi. I Axistan Qızıl Arslanın hakimiyyətinin ilk illərinə qədər Atabəylər dövlətinə vergi verir və onların adlarına sikkələr zərb etdirirdi. Lakin Şirvanşahların Atabəylər dövlətindən asılılığı formal xarakter daşıyırdı. Qızıl Arslanla Məhəmməd Cahən Pəhləvanın arvadları və oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başladığı vaxt I Axistan bu dövlətin daxili işlərinə müdaxilə etmək məqsədi ilə qoşun yeritdi, lakin məğlub oldu. Qızıl Arslan Şirvan torpaqlarını ələ keçirdi.

1191-ci ildə Qızıl Arslanın ölümündən sonra Atabəylər dövlətində hakimiyyət üstündə baş vermiş mübarizədə I Axistan yenə Atabəylər dövlətinin daxili işlərinə qarışdı. Qardaşı Əbu Bəkrlə döyüşdə məğlub olan Əmir Əmiran Ömər kömək üçün Şirvanşahlara sığındı. I Axistan qızını ona ərə verərək onu himayə etdi.

Atabəylər dövlətində baş verən daxili çəkişmələr gürcü çarı Tamaranın (1184-1213) ürəyindən idi. O, Atabəy Əbu Bəkrə qarşı müharibədə Şirvan və Əmir Əmiran Ömər birləşmiş qüvvələrinə kömək göstərdi. 1195-ci ilin yayında Şəmkir yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Əbu Bəkrin ordusunu məğlub etdilər. Əbu Bəkr Beyləqana qaça bildi. Beyləqanda tərəflər

arasında baş vermiş döyüşdə Əbu Bəkrin qüvvələri qalib gəldi. Gəncəyə çəkilən Əmir Əmiran Ömər 1197-ci ildə orada öldü.

1192-ci ildə Şirvanda baş vermiş güclü zəlzələ Şamaxı şəhərini dağıtdı. Şəhər tikililəri yerlə yeksan oldu, minlərlə insan həlak oldu. Şirvanşahların uqamətgahı Bakıya köçürüldü. Bakı şəhəri ətrafında iki qat daşla qala divarı ucaldıldı. “Qız qalası” inşa edildi.

I Axistanın ölümündən sonra onun varisi olmadığına görə qardaşı və qardaşı oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr 8 il davam etdi.

Şahənşah (1196-1200), II Əfridun (1200-1203), II Fəriburz (1203), I Fərruxzad (1203) qısa vaxtlarda Şirvanşah titulu daşdılar. I Güştasb (Gərşəsb) 1203-1225-ci illərdə hakimiyyətdə oldu. Onun hakimiyyətinin sonlarında Şirvan monqolların, gürcülərin, qıpçaqların yürüşünə məruz qaldı.

Monqolların yürüşündən sonra qıpçaqlar Dərbənd, Qəbələ, Gəncə üzərinə yürüşlər edib qarət və talanlar tötətdikdən sonra Şirvana qayıtdılar. Bu yürüşün qarşısını gürcü-Şirvan hərbi birləşmələri ala bildi. Lakin sonradan Azərbaycan gürcülərin qarətçi yürüşlərinə məruz qaldı.

1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlalədinin Azərbaycana yürüşü ərəfəsində monqolların, qıpçaqların və gürcülərin yürüşləri nəticəsində zəifləmiş Şirvanşahlar dövlətində I Gərşəsb hakimiyyətdən salınaraq III Fəriburz (1225-1243) hakimiyyətə keçdi. Hakimiyyətdən salınmış I Gərşəsb gürcülərin himayəsinə sığındı və yenidən hakimiyyətə gəlmək məqsədi ilə gürcü qoşunlarının köməyi ilə Şirvana hücum etdi. III Fəriburz Şamaxı yaxınlığında gürcü qoşunlarını darmadağın etdi.

Bu hadisədən sonra 1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddin Azərbaycanı və Arranı ələ keçirdi. III Fəriburz Cəlaləddinə ildə 50 min dinar vergi ödəməklə asılılığı dəbul etdi. Cəlaləddin 1227-ci ildə Tiflisə ikinci yürüşündən sonra gürcülərin ələ keçirdikləri Şirvan əraziləri olan Şəki və Qəbələni geri qaytardı.

Cəlaləddin Tiflisi tutandan sonra Gərşəsbın gürcülər tərəfindən əsir alınmış oğlu Sultənşahı da əsirlikdən azad etdi.

III Fəriburz Cəlaləddinin iqamətgahına gəlib ona hədiyyələr bağışladı. Cəlaləddin onun daxili müstəqilliyini tanıyaraq ödəyəcəyi verginin miqdarını 20 min dinar azaltdı. Şirvanşah ölkəsini müharibə və dağıntılardan qoruyaraq daxili müstəqilliyini saxlaya bildi.

Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı (1231-1239) Şirvan da ələ keçirilərək böyük Monqol imperiyasının tərkibinə qatılaraq müstəqilliyini itirdi.

2.3. Azərbaycan Atabəylər dövləti

Sultan Məlikşahın ölümündən sonra (1092) səlcuq şahzadələri arasında baş vermiş çəkişmələr, uzun sürən ara müharibələri bu nəhəng dövlətin tənəzzülünə səbəb oldu, Məlikşahın vəziri Nizamülmülkün ölümündən sonra parçalanmağa başladı. Yeni yaranan sultanlıqlar Böyük Sultanın mərkəzi hakimiyyətinə tabe olmurdular, ali sultanın taxtı uğrunda mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan əraziləri 1118-ci ildə yaranan İraq Səlcuq sultanlığının tərkibinə daxil idi. Yeni yaranan müstəqil sultanlıqlar Səlcuq sultanlarının kölələri (məmlüklər) tərəfindən yaradılırdı. Həmin şəxslər səlcuqların vəliəhd şahzadələrinin "atabəy"i (yəni "hökmdar atası", qəyyumu) titulu almış tərbiyəçiləri idilər. Atabəylər tədricən güclənir, qəyyumluq etdikləri sultanların yalnız adlarına məscidlərdə xütbələr oxunur, sikkələr zərb edilir, atabəylər isə başçılıq etdikləri dövlətlərin faktik hökmdarlarına çevrilirdilər. XII əsrdə Səlcuq imperiyasının əhatə etdiyi ərazidə bir neçə belə dövlət yarandı: Mosul atabəyləri (1122-1262), Fars atabəyləri (1137-1286), Luristan atabəyləri (1155-1424), Azərbaycan atabəyləri (1136-1225) və s. atabəylər dövlətlərindən başqa bir sıra müstəqil dövlətlər də mövcud olmuşdur.

Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli dövlətlərindən olan Azərbaycan Atabəylər dövləti Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən yaradılmışdı. İraq Səlcuq sultanlarının sarayında qulam kimi xidmətə başlayan Eldəniz az vaxtda at çapmaq, ox atmaq kimi bacarığı ilə seçildi, fitri istedadı, iti ağı ilə sultanın diqqətini cəlb etdi, sultanın şəxsi məmlükləri sırasına keçirildi. Sultan II Toğrulun (1132-1135) həyat yoldaşı Möminə xatunun məsləhəti ilə saray qruplaşmalarına qoşulmamış, intriqalardan uzaq olmuşdur. II Toğrul onu 1135-ci ildə azyaşlı oğlu Arslanşahın atabəyi təyin etmişdi.

Sultan II Toğrulun ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmiş Sultan Məsud (1135-1152) Eldənizi mərhum sultanın dul qalmış arvadı Möminə xatunla evləndirmiş və Eldəniz Arslanşahın həm də atalığı olmuşdur. Bu izdivacdan Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan və bir qızı dünyaya gəlmişdir. 1136-cı ildə Sultan Məsud Bərdə iqamətgah olmaqla Arranı iqta kimi atabəy Şəmsəddin Eldənizə bağışladı. Eldəniz tezliklə yerli əmirləri öz tərəfinə çəkdi, xırda hakimləri özünə tabe etdi, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin (1136 – 1225) əsasını qoydu. O, sultan sarayında böyük nüfuz sahibinə çevrilmişdi və dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirdi.

Eldəniz səlcuq şahzadələri arasında gedən çəkişmələrdən, Sultan Süleymanşahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən istifadə edərək 20 minlik süvari qoşunla Həmədana daxil oldu və atabəyi olduğu Arslanşahı İraq Səlcuq sultanlığı taxtında (1161-1176) oturtdu. Eldəniz isə böyük atabəy adlandırıldı. Əslində İraq sultanlığında faktik hakimiyyət onun əlinə keçdi. O, böyük oğlu Məhəmməd Cahən Pəhləvanı sultanın hacibi, Qızıl Arslan isə sultan qoşunlarının ali baş baş komandanı təyin etdi.

Lakin tabeliyində olan ölkələrdə güclü dövlət hakimiyyətinin olmasını istəməyən xəlifə əl-Müstəncid Arslanşahı sultan kimi tanımadı və yerli hakimləri Eldənizə və Arslanşaha qarşı mübarizə aparmağa təhrik etdi. Bundan xəbər tutan Eldəniz

1161-cı ilin avqustunda Marağa hakiminin sarayına sığınmış şahzadə Mahmudşahın tərəfdarlarını məğlubiyyətə uğratdı. Rey ələ keçirildi, Rey hakimi İnançın qızı ilə Məhəmməd Cahan Pəhləvan evləndi və Rey hakimi asılılığı qəbul etdi. Marağa hakimi uzun müddət müqavimət göstərsə də Qızıl Arslanın hakimiyyəti zamanı asılılığı qəbul etdi. 1162-ci ildə Fars hakimi, 1163-cü ildə Nişapur, Qumis və Mazandaran vilayətlərinin hakimi, 1167-ci ildə Mosul hakimi, 1168-ci ildə Kirman hakimi, Xuzistan hakimi, 1170-ci ildə isə Şirvanşah Mənucohr Atabəylər dövlətinə tabe olduqlarını bildirdilər. Beləliklə, Eldəniz Qafqaz dağlarından Fars körfəzinə qədər olan əraziləri öz hakimiyyətinə tabe etdi. Eldəniz Fars, Mosul atabəylərinin və ucqar vilayətlərin hakimlərinin vassal asılılığı ilə kifayətlənmişdi.

Eldənizin hakimiyyəti illərində gürcü hakimləri ilə düşmənçilik münasibətləri və müharibələr davam etmişdir. Hələ 1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş zəlzələ zamanı gürcülər şəhərə hücum edərək qərətlər törətmiş və Gəncə qala qapılarını qənimət kimi aparmışdılar. 1161-ci ilin avqust ayında çar III Georgi (1154-1184) Arranın tərkibində olan Ani və Dvin şəhərlərini gürcü və qıpçaq qoşun birləşmələrinin hücumu ilə ələ keçirərək əhalini qılıncdan keçirdi və qərətlər törətdi. 1162-ci ildə gürcülər Gəncəyə hücum edərək əhalini qarət etdilər. 1163-cü ilin yanvar ayında Atabəy Eldənizin birləşmiş qoşunları Gürcüstanı daxil oldular. Tərəflər arasında hərbi əməliyyat bir ay davam etdi. Həmin ilin iyul ayında baş vermiş ikinci yürüşdə gürcü qoşunları ağır məğlubiyyətə uğradıldı və Dvin şəhəri gürcülərin əlindən alındı. Lakin 1164-cü ilin aprelində III Georgi Ani şəhərini ələ keçirsə də, həmin ilin sonunda Eldəniz gürcü qoşunlarına ağır zərbə vuraraq şəhəri geri qaytara bildi.

1166-cı ildə gürcü qoşunları Gəncə şəhərini ələ keçirib taladılar. Eldəniz gürcülərin bu hücumunu da dəf etdi. 1174-cü ildə tərəflər arasında sakitlik olsa da, bu sakitlik gürcülər tərəf-

dən pozuldu. Eldənizin 1174-cü ilin yazında gürcülərə qarşı təşkil etdiyi yürüş əsgərlər arasında taun xəstəliyi yarandığına görə baş tutmadı. 1174-cü ilin yayında edilən yürüş zamanı gürcü qoşunları məğlub olaraq dağlara çəkildi. Atabəy Eldəniz çoxlu qənimətlə Naxçıvana qayıtdı. 1174-cü ilin oktyabr ayında gürcülər Ani şəhərini ələ keçirə bildilər. 1175-ci ilin avqustunda Eldəniz Məhəmməd Cahan Pəhləvanın başçılığı ilə gürcülərə qarşı böyük ordu göndərdi. Gürcülər ağır məğlubiyyətə uğradılaraq Ani şəhərindən çıxarıldılar.

Eldənizin hakimiyyəti dövründə ölkənin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyinə diqqət yetirilirdi. Xarəzmlərlə aparılan döyüşlərdə Atabəylərin vassalı olan Nişapur hakiminin xəyanəti nəticəsində Nişapur itirilsə də 1169-cu ildə Rey uğrunda Eldənizlə Xarəzmşah arasında baş vermiş döyüş Xarəzmşahların məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Xarəzmşahla gizli danışıqlara girmiş Rey hakimi İncə xəyanət etdiyinə görə Eldənizin əmri ilə öldürüldü.

1175-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz həyat yoldaşı Möminə xatunun ölümündən bir ay sonra vəfat etdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175–1186). Həmədandan Naxçıvana gələrək ordunu, xəzinəni və Azərbaycanı nəzarət altına aldı. O, Azərbaycan və Arranın idarə edilməsini qardaşı Qızıl Arslana tapşırırdı. Təbriz şəhəri Qızıl Arslanın iqamətgahına çevrilir. Qızıl Arslan eyni zamanda Cahan Pəhləvanın oğlu Əbu Bəkrin atabəyi olur.

Eldənizin ölümündən sonra bir qrup İraq əmirləri Arslanşahı Məhəmməd Cahan Pəhləvana qarşı mübarizəyə təhrik et-sələr də Arslanşahın Zəncanda xəstələnərək Həmədana geri qayıtması buna mane olur. Arslanşah Cahan Pəhləvanla barışaraq dövlətin idarə edilməsini ona həvalə edir. Az sonra Arslanşah ölür. Bəzi mənbələr onun Cahan Pəhləvan tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyünü yazır. Onun ölümündən sonra Cahan Pəhləvan Arslanşahın 7 yaşlı oğlu III Toğrulu sultanlıq taxtına oturdur, özü isə onun atabəyi olur.

Cahan Pəhləvan İraq əmirlərinin bir hissəsini öz tərəfinə çəkdi, ona qarşı olan bəzi əmirləri idarəçilikdən uzaqlaşdırdı, tabe olmaqdan boyun qaçıran yerli hakimləri itaətə gətirdi. Onun dövründə dövlətin qüdrəti daha da möhkəmləndi, xarici hərbi müdaxiləyə məruz qalmadı. Qonşu dövlətlərlə münasibətləri qaydaya saldı. Gürcülərlə sülh bağladı, Xarəzmşah Təkəşlə (1172-1200) dostluq münasibətləri yaratdı. Ağsunqurilərlə aparılan mübarizə Cahan Pəhləvanın qələbəsi ilə başa çatdı. Dövlətin qərb sərhədlərində Misir və Suriya tərəfindən yaradılan təhlükə də dərinləşmədi. 1185-ci ildə Misir və Suriyanın hakimi Səlahəddin Yusiflə münaqişəni dinc yolla həll etdi.

Məhəmməd Cahan Pəhləvan 1186-cı il martın 23-də xəstələnərək vəfat etdi. Hakimiyyətə qardaşı Qızıl Arslan keçdi. Onun hakimiyyəti (1186-1191) dövründə hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başladı, ölkədə sabitlik pozuldu. Cahan Pəhləvanın dul qadını İncə xatun oğlanları Qutluğ İncə Mahmud və Əmir Əmiran Ömərlə birlikdə Sultan III Toğrulla birləşib hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışırdılar. Xarəzmşah Təkəş də Sultan Toğrulla Qızıl Arslan arasındakı münasibətləri qızıqırdı. Tərəflər arasında 1188-ci ilin mart ayında Həmədan yaxınlığında baş verən döyüşdə Qızıl Arslan məğlubiyyətə uğrasa da mübarizəni davam etdirdi. Xəlifə Nasirlə ittifaqa girən Qızıl Arslan qarşı tərəflər arasında baş vermiş narazılıqdan istifadə edərək İncə xatunla evləndi. Onun oğlanlarını zərərsizləşdirəndən sonra 1190-cı ilin payızında Sultan III Toğrulun ordusunu darmadağın edərək onu əsir aldı və ona məxsus mülkləri və iqta yerlərini özünə yaxın feodallara payladı.

Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirəndən sonra Qızıl Arslan tabe olmaqdan boyun qaçıran əmirləri cəzalandırdı. Vəna doğru irəliləyərək Bitlisi ələ keçirdi, Şirvan üzərinə yürüş etdi. Gürcüstan üzərinə yürüş edərək çoxlu qənimət ələ keçirdi. Beləliklə, Azərbaycan, Arran, Həmədan və Rey vilayətlərində hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Fars və Xuzistan hakimləri ondan vassal asılılığı qəbul etdilər. 1191-ci il sentyabrın 21-də

İnanc Xatunun təşkil etdiyi sui-qəsd nəticəsində yatağında öldürüldü.

Qızıl Arslanın ölümündən sonra Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qadınları və oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Yaranmış şəraitdən istifadə edərək İraq, Rey, Mosul və İsfahan Atabəylərin asılılığından çıxdılar. Əbu Bəkr Azərbaycan və Arranın hakimi oldu. Özbək də Əbu Bəkrə tabe oldu. Qutluq İnanc və Əmir Əmiran Həmədan və ətraf vilayətləri tutdular. İnanc xatun Reyi ələ keçirdi.

Əbu Bəkr 1192-ci ildə Təbriz yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Qutluq İnanc və Əmir Əmiranı məğlub etdi. Qutluq İnanc Xarəzmşah Təkəşin, Əmir Əmiran isə Şirvanşah Axistanın yanına qaçdı.

1192-ci ildə Sultan III Toğrul həbsdən azad olaraq Təbriz yaxınlığında Qutluq İnancın qoşununu məğlub etdi. Lakin Xarəzmşah Təkəşdən kömək alan Qutluq İnanc 1194-cü ilin mart ayında Sultan III Toğrulu məğlubiyyətə uğradaraq öldürdü.

Atabəy Əbu Bəkrin hakimiyyəti illərində (1191-1210) baş vermiş daxili çəkişmələr və feodal ara müharibələri nəticəsində Azərbaycan Atabəylər dövləti zəifləməyə başladı. Şirvanşah Axistanın sarayına sığınmış Əmir Əmiran Ömərə gürcü çarı Tamara da köməklik göstərirdi. 1194-cü ilin iyununda Şəmkir yaxınlığında Əmir Əmiran Ömər in Şirvan-gürcü hərbi hissəsinin də daxil olduğu ordusu Əbu Bəkrin məğlubiyyətə uğradır. Beyləqana çəkilən Əbu Bəkr yenə məğlub olaraq Naxçıvana qaça bilir. Gəncəni ələ keçirmiş Əmir Əmiran Ömər gürcü qoşunları Gəncəni tərk edəndən 22 gün sonra şəhər əyanları tərəfindən öldürülür və Əbu Bəkrin Gəncəyə gəlməsi üçün müraciət edilir.

Əbu Bəkr ölkədə yaranmış ağır vəziyyətə baxmayaraq dövlət işləri ilə məşğul olmur, əyyaşlıqla məşğul olur, sərxoşluqdan başı açılmırdı. Odur ki, XIII əsrin əvvəllərində gürcülərin tez-tez Azərbaycan ərazilərinə yürüşlərinin qarşısını ala bilmirdi.

1210-cu ildə Əbu Bəkrin ölümündən sonra hakimiyyətə əyyaşlıqda ondan geridə qalmayan, Eldənizlər sülaləsinin son nümayəndəsi Özbək keçir. Özbəyin hakimiyyəti (1210-1225) illərində dövlətin iqtisadi və hərbi güdrəti daha da zəifləyir. 1210-1211-ci illərdə gürcülərin Azərbaycan ərazisinə yeni hücumları başlayır. Bu, gürcülərin Azərbaycana təşkil etdikləri ən böyük yürürlərdən biri idi. Naxçıvan istiqamətində hücum keçən gürcülər Naxçıvan şəhərini tuta bilmədikdən sonra Culfa, Mərənd, Təbruz, Miyanə, Zəncan, Qəzvin, Əbhər, Ərdəbil istiqamətində yürürlər edərək qarətlər törədir, böyük qənimət əldə edirdilər. Gürcü qoşunları 1212-ci ilin payızında Həmədan, Rey, İsfahan və başqa vilayətləri də ələ keçirirlər. Nəhayət 1215-ci ilin sentyabr ayında xəlifənin və digər vilayət hakimlərinin birləşmiş qoşunları gürcüləri Həmədan yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradırlar. Gürcü qoşunlarına rəhbərlik edən Menqli öldürülür.

Atabəylər dövləti 1220-1222-ci illərdə monqol yürürlərinə məruz qaldı. Monqol yürürləri zamanı Atabəy Özbək ölkənin müdafiəsini təşkil edə bilmədi. Monqol yürürlərindən sonra qıpçaqların və gürcülərin Azərbaycan ərazisinə dağıdıcı yürürləri oldu. Qıpçaqların Şirvana yürürlərinin qarşısının alınmasında iştirak edən gürcülər 1222-ci ildə Beyləqana, 1225-ci ildə Gəncəyə hücum keçib qarətlər törətdilər. Monqol yürürlərindən sonra Xarəzmşahlar Azərbaycan ərazisinə hücum keçdilər. Özbək onlara da müqavimət göstərə bilmədi. 1225-ci il iyunun 25-də Xarəzmşah Cəlaləddin Təbrizi ələ keçirən zaman Atabəy Özbək əvvəlcə Gəncəyə, oradan da Naxçıvana qaçaraq Əlincə qalasına sığındı və həmin il orada vəfat etdi. Bununla da Atabəylər dövləti süquta uğradı.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İNTİBAH MƏDƏNİYYƏTİ (IX-XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

3.1. Maarif və elm

Xilafətin zəifləməsi ilə IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması, sonradan Azərbaycanın Səlcuq imperiyasının tərkibində olması, Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətlərinin yaranması və fəaliyyəti ölkənin siyasi, iqtisadi həyatında böyük dəyişiklik yaratmaqla mədəniyyətin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Xilafət dövründə Azərbaycanın uzun müddət Xilafətin tərkibində qalması Azərbaycan mədəniyyətinin İslam mədəniyyəti sisteminə inteqrasiya olunması ilə nəticələnmiş və xalqımızın mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xilafətdə IX əsrin ortalarından etibarən dünyəvi elmlərin inkişafına şərait yarandı. Ümumiyyətlə, IX-XII əsrlərdə müsəlman şərqində elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Şəhərlərin dirçəlməsi, şəhər həyatının canlanması ilə şəhərlərdə tikilən məscidlərin yanında mədrəsələr və məhəlli məktəblər-mollaxanalar tikilirdi. Bu mədrəsələrdə dini elmlərlə bərabər təbabət, nücum (astronomiya), şərq dilləri, ədəbiyyat, məntiq və başqa dillər tədris olunurdu. Böyük xalq kütləsi təhsil ala bilməsə də, feodalların, tacirlərin, ruhanilərin övladları bu mədrəsələrdə təhsil alır və sonradan ali təhsillərini Yaxın Şərqi mərkəzi şəhərlərində davam etdirirdilər. Nəticədə Şərq xalqlarının mədəniyyəti bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir edərək tərəqqi edir və xilafət tərkibində yaşayan xalqların görkəmli alim və mütəfəkkirlərinin yaratdıqları İslam mədəniyyəti formalaşırdı.

XI-XII əsrlərdə elmin və mədəniyyətin inkişafı bütün müsəlman Şərqində olduğu kimi Azərbaycanda da özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Təsədüfi deyil ki, XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin intibah dövrü adlanır. XI-XII əsrlərdə öz əsərləri ilə dünya xəzinəsinə töhfə vermiş bir sıra

ədəbiyyatçı, filosof, hüquqşünas, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom, coğrafiyaçı alimlər yaşayıb yaratmışlar.

Bu dövrün məşhur alimlərindən olan Fəridəddin Şirvani bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdi. Şirvan alimləri içərisində Kafiəddin Ömər ibn Osman (məşhur şair Xəqani Şirvaninin əmisi) Şamaxı yaxınlığında yerləşən Məlhəm kəndində “Tibb mədrəsəsi” və müalicəxana açmış, dövrünün məşhur həkimi və filosofu olmuşdur. O, “əl-Müxtar” (“Seçilmiş”) və “Kitabi-tibb əl-Camal” (Gözəl tibb kitabı”) əsərlərinin müəllifidir. Bu dövrdə əzcaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqında əsərlər yazan bir çox həkimlər fəaliyyət göstərmişlər.

Görkəmli filosof Əbu Əli ibn Sinanın şagirdi və davamçısı olmuş Bəhmənyar hərəkət, zaman və məkan fəlsəfi kateqoriyasına həsr olunmuş əsərlər yazmışdır. Onun bu əsərləri müəllifə böyük şöhrət qazandırmışdı. Fəlsəfə, məntiq, sintaksis və ədəbiyyatşünaslığa dair əsərlərin müəllifi Xətib Təbrizi (1030-1108) dövrünün görkəmli filosofu olub Bağdadda, Şamda və Misirdə təhsil almışdır. O, Səlcuqların məşhur vəziri, Səlcuq dövlətinin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da elm və təhsilin inkişafına şərait yaratmış Nizamülmülkün təşəbbüsü ilə 1067-ci ildə açılmış, Şərqdə təşkil edilmiş mükəmməl universitetlərdən birincisi hesab edilən “Nizamiyyə” mədrəsəsində dərs demişdir. “Nizamiyyə”lərdə şəriət qayda-qanunları, iqtisadi biliklər, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum (astronomiya) və s. kimi fənnlər tədris edilirdi.

Səlcuq Sultanı Məlikşah şerlər yazırdı. O, vəziri Nizamülmülkün məsləhətlərinə qulaq asır, elm və maarifin qayğısına qalırdı. 30 fəsildən ibarət olan, Nizamülmülkün mütərəqqi baxışlarını əks etdirən “Siyasətnamə” əsəri 1076-cı ildə Sultan Məlikşaha təqdim olundu. Sonradan əl-Yəməni adlı katib əsərə daha 15 fəsil əlavə etmişdir.

XII əsrdə yaşamış azərbaycalı alim Əbülfəzl Hübeyş ət-Tiflisi ərəb leksoqrafiyası sahəsində yazdığı əsərləri ilə elmi

fikrin inkişafında böyük rol oynamışdır. O, ərəb-fars izahlı lüğətini tərtib etmişdir.

“Üsul haqqında kitab”, “Sintaksis kitab”, “Fəlsəfi rəmzləri əhatə edən kitab” adlı əsərlərin müəllifi Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd ibn Xəlil əl-Xuveyyi (1187-1240) müsəlman Şərqi dilçi, ədəbiyyatçı, filosof və təbib kimi tanınırdı. O, Dəməşqə dəvət olunaraq “Adiliyyə” mədrəsəsində müəllimlik etmişdir.

XII əsrin birinci yarısında yaşamış Yusif ibn Tahir Əbu Yəqub əl-Xuveyyi poeziya və ədəbi tənqid sahələrindəki yaradıcılığı ilə şöhrətlənmişdi. Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almış Ömər Gəncəvi də dilçilik və ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqatlar aparmış və bu sahəyə aid qiymətli əsərlər yazmışdır.

Alban mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Muxitar Qoş (1130-1213) Şərqi Roma imperiyası qanunlarını, Moiseyin qanunlarını və alban kilsə kanonlarını mənbə kimi əsas götürərək “Qanunnamə” əsərini yazmışdır. O, həmçinin “Alban səl-naməsi” əsərini də qələmə almışdır.

Qeyd olunan dövrün görkəmli mədəniyyət xadimlərindən Əbu Yəla Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Saleh ibn ül-Haruyə əl-Azərbaycani və məşhur alimlərdən Şəmsəddin Əbu Tahir Zəki ibn Hüseyin ibn Ömər əl-Xərrəqini (Xərrəqi o zaman Beyləqanda məhəllə adı olmuşdur) göstərmək olar.

Azərbaycanda hakimlər tarixi zərurət üzündən fars dilinə böyük əhəmiyyət versələr də, Yusif Balasaqunin (1020-1075) Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” poemasına cavab olaraq yazdığı və həmin dövrdə “Şahnameyi-türki” (“Türk şahnaməsi”) adlandırılan “Qutadqubilik” (“Xöşbəxtliyə aparan elm”) əsəri türk etnik şüurunun oyanmasının bariz nümunəsi idi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda elm və maarifin inkişafı, Azərbaycan alimlərinin Yaxın və Orta Şərqi mədəni inkişafında tutduqları mövqeləri ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyəti və şəhər mədəniyyətinin yüksəlişi ilə bağlı idi.

3.2. Ədəbiyyat və incəsənət

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın həyatında baş verən ictimai, iqtisadi və siyasi hadisələr öz bədii əksini ədəbiyyat sahəsində tapırdı. Bu dövr mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi ədəbiyyat tarixində ən məhsuldar dövrlərdən biridir.

Tarixi şəraitdən asılı olaraq XIV əsrə qədər fars dilinin bir çox xalqların müştərək bədii dilinə çevrilməsinə baxmayaraq (Əbülqasim Firdovsinin (934-1024) “Şahnamə” poemasından sonra İran poeziyasında fars dilinin ərəb dilinə üstün gəlmə prosesi başlayır) xalq kütləsi arasında türkdilli folklor çox yayılmış, Azərbaycan şairləri türk dilində də şeirlər yazmış, şeirlərində atalar sözlərindən geniş istifadə etmişlər.

“Dədə Qorqud” dastanının yaranması, təşəkkülü və inkişafı Azərbaycan ədəbi mühitinin təkamülündə mühüm mərhələ olmuşdur. Bu dastan VI-VIII əsrlərdə şifahi şəkildə formalaşmış, VII-IX əsrlərdə tam təşəkkül tapmış, X-XI əsrlərdə isə geniş yayılmışdır. Dastan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük abidəsidir. Dastanda təsvir edilən hadisələr Azərbaycanda cərəyan edir, bütün obrazlı ifadələr o dövrün canlı danışq dilində əksini tapmışdır.

XI-XII əsrlərdə Təbriz, Şirvan və Gəncədə Azərbaycan ədəbi məktəblərinin əsası qoyulmuşdur. Təbriz ədəbi mühitində Xətib Təbrizi, Əbu Nasr Mənsur Təbrizi, xəttat Nizami Təbrizi, Əli ibn Hibbətullah Təbrizi, Əbul Möhsün Hüseyn Təbrizi kimi şairlər yaşayıb yaratmışlar. Təbriz ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Xətib Təbrizi özünəməxsus yer tutur. Görkəmli alim və şair Xətib Təbrizi ərəb ədəbiyyatı və dilçiliyinə aid bir sıra qiymətli əsərlər yaratmaqla bərabər dövrümüzdə qədər gəlib çatan gözəl şeirlərin müəllifidir.

Təbriz ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndəsi Qətran Təbrizi (1012-1088) olmuşdur. O, Təbriz yaxınlığındakı Şadabad kəndində dünyaya gəlsə də gənc yaşlarından Gəncəyə gələrək Şəddadilər sarayında, sonradan Naxçıvanda Əbu Düləf Deyraninin sarayında yaşamışdır. Onun “Qövsnamə” (və ya

“Quşnamə”) adlı məsnəvisi və bir çox əsərləri fars və türk poeziyasının inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. O, həmçinin fars dilinin ilk izahlı lüğətlərindən hesab olunan “ət-Təfasir” (“Təfsirlər”) və 12 min beytdən ibarət olan “Divan”ın müəllifidir. Qətran Təbrizi fars dilində yazsa da əsərlərində çoxlu Azərbaycan sözləri, zərbi-məsəlləri və atalar sözləri işlətməmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb dilində yazıb-yaradan şairlər arasında Hüseyn ibn Həsən Xətib Urməvi, Ömər Gəncəvi, Məsud ibn Namdar xüsusilə seçilirdilər. Əslən Beyləqanlı olan Məsud Namdar ərəb və fars dillərində yazsa da, mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Azərbaycan-türk dilində də yazmışdır.

XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının Əbdülülə Gəncəvi, Əfzələddin Xəqani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qvami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi kimi görkəmli söz ustadları Gəncə və Şirvan ədəbi məktəbinin əsasını qoymuşdular.

Hələ X-XI əsrlərdə Şirvanşahlar sarayında fəaliyyət göstərən şairlər məclisinə XII əsrin ikinci rübündə Gəncədən Şirvana gəlmiş Əbdülülə Gəncəvi (1096-1159) rəhbərlik etmişdi. Şirvana gələndən sonra böyük nüfuz qazanaraq “Məlik-üşşüara” – “şairlərin hökmdarı” adını alaraq Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-fəlsəfi şerin ilk nümunələrini yaratmışdır.

Əbdülülə Gəncəvidən sonra Şirvan ədəbi məktəbinə onun kürəkəni və şagirdi Əfzələddin Xəqani (1121-1199) başçılıq etmişdir. Xəqani öz yaradıcılığı ilə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii təfəkküründə yeni bir mərhələ açaraq saray ədəbiyyatını monumental səviyyəyə qaldırmışdı. O, Azərbaycan poeziyasına yeni üslub, parlaq təşbehlər, ifadələr, fəlsəfi fikirlər, nadir sözlər və ifadələr gətirdi. O, fars dilinin hökmlərini etdiyi şer dilinə Azərbaycan-türk sözləri gətirmişdir.

Şirvan ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Fələki Şirvani (1107-1147) III Mənucohrun (1120-1160) sarayında yaşayıb-yaratmışdır. O, “Ehkamu-n-nücum” (“Astronomiyaya dair mühakimələr”) əsərini riyaziyyat və nü-

cum (astronomiya) elmlərinin inkişafına həsr etmişdir. Onun “Divan”ı yalnız ədəbi keyfiyyətləri ilə deyil, III Mənucohrün qıpçaqlar və alanların yürüşlərinə qarşı döyüşdə qələbəsi, gürcü çarı Demetrenin dövrü, Şirvanın şəhərləri və görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumatların öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının tanınmış, az qala əfsanəyə dönmüş nümayəndələrindən biri də Məhsəti Gəncəvi (1089-1183) idi. O, Nizami Gəncəvinin müasiridir. O, 1118-ci ildə Gəncə hakimi olmuş sultan Mahmudun və Sultan Səncərin Mərvdəki sarayında keçirilmiş şer məclislərində iştirak etmişdir. O, şerlərini ən çox sənətkarlıq və ticarət sahəsində çalışan sənət adamlarına həsr etmiş real insan və onun arzuları yaradıcılığının əsas qayəsi olmuşdur. XV-XVI əsrlərdə yaranmış “Məshəti və Əmir Əhməd” dastanı ona və həyat yoldaşına həsr olunmuşdur.

Azərbaycan intibah mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi (1141-1209) olmuşdur. Nizami poeziyası yalnız orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin deyil, Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir göstərmiş, əsrlərlə onun poeziyası öz qüdrətini qoruyub saxlamışdır. Onun əsərləri dünya poeziyasının incisinə çevrilmişdir.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” poeması şairin “Xəmsə” (Beşlik) adlanan divanını təşkil edir. Nizami Gəncəvi saray şairi olmaqdan imtina etsə də, poetik əsərlərinin bir çoxunu hökmdarların sifarişi ilə yaratmışdır. 1175-ci ildə tamamladığı “Sirlər xəzinəsi” əsərini Ərzincanın Səlcuq valisi Fəxrəddin Bəhramşah ibn Mənuçəkə ithaf etmişdir. 1180-cı ildə başa çatdırdığı “Xosrov və Şirin” poemasını sonuncu İraq Səlcuq Sultanı III Toğrulun sifarişi ilə yazaraq Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ünvanına göndərmiş, lakin atabəy 1186-cı ildə vəfat etdiyinə görə əsərin mədhiyyə hissəsi Qızıl Arslana həsr olunmuşdur.”Leyli və Məcnun” poemasını 1188-

ci ildə Şirvanşah I Axistanın sifarişi ilə, “Yeddi gözəl” poemasını 1196-cı ildə Ağsunqur Marağa hakimi Əladdin Körpə Arslana ithaf etmişdir. 1203-cü ildə tamamladığı, iki hissədən ibarət “İskəndərnamə” poemasını isə Azərbaycan atabəyi Əbu Bəkrin sifarişi ilə ona həsr etmişdir. Əbu Bəkr 1000 qızılı bir dəfədə göndərməklə ona 400 qızıl miqdarında illik maaş verilməsi haqqında fərman vermişdir.

Tarixi mənbələrdən, ədəbi abidələrdən və şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnən Nizami Gəncəvi geniş məzmunlu, yüksək ideyalı bədii əsərlər yaratmışdır. Onun poemalarında xalq və hökmdar, zülm və haqsızlığa qarşı mübarizə, xalqımızın tarixi keçmişi, ədalətli hökmdar, elm və zəkanın üstünlüyü kimi başlıca məsələlər üstünlük təşkil edir. O, yaradıcılığı ilə yaşadığı dövrün ictimai-fəlsəfi təfəkkür formalarının fəvqünə yüksəlmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə böyük töhfə vermişdir.

Ümumiyyətlə, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi mühiti dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Əfzələddin Xəqani, Nizami Gəncəvi kimi ədəbi, fəlsəfi və elmi dühalarını bəxş etmişdir. Sözsüz ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Xəqani və Nizami zirvələri ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi fikrin XII əsrə qədərki çoxəsrlik təkamülünün labüd nəticəsi idi.

IX-XII əsrlərdə memarlıq Azərbaycan mədəni mühitinin mühüm sahəsi olmuşdur. Şəhərlərin və şəhər mədəniyyətinin inkişafı memarlığın tərəqqisinə təsir göstərmişdir. Azərbaycan memarlığının 4 üslub istiqaməti (Şirvan-Abşeron, Naxçıvan-Marağa, Arran, Qəzvin-Həmədan) memarlıq məktəbləri mövcud idi. 1078/79-cu illərdə tikilmiş “Sınıqqala” kimi tanınan məscid Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin nadir incilərindəndir. Bu dövrün müdafiə qurğuları iki qrupa bölünürdü: qala divarları və qalalar (qəsrlər). Şamaxı, Bakı, Gəncə, Təbriz və başqa şəhərlər qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Qala-qəsrləri Abşeron yaxınlığında inşa edilmişdi. Mərdəkan qəsri belə nümunələrdəndir. XII əsrdə Bakı şəhəri qala divarları ilə əhatə

olunmuşdu. 28 metr hündürlüyündə olan bənzərsiz və nadir memarlıq abidəsi kimi Qız qalası Bakının müdafiə sistemində daxil idi.

1148-ci ildə Marağada inşa edilmiş Qırmızı künbəz türbəsi və 1186-cı ildə Əcəmi Naxçıvani tərəfindən tikilmiş “Möminə xatun” türbəsi Azərbaycan ərazisində tikilmiş xatirə tikililərindəndir. Atabəylər dövləti dövründə Naxçıvanda tikilmiş Qoşaminarə, Cümə məscidi, Darülmülk (Eldəniz sarayı) isə dövrümüzə qədər qalmamışdır.

İntibah dövründə tikilmiş Gülüstan qalası (Şamaxıda), Buğurd qalası (Ağsu çayı sahilində), Əlincəqala (Naxçıvanda), Oğlanqala (Lerikdə), Mərdəkan qalası (Abşeronda) və digər memarlıq abidələri dünya memarlığının nadir nümunələrindəndir.

XII əsrdə Azərbaycan ərazisində tikilən körpülər ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamaqla bərabər dövrün əzəmətli abidələrindəndir. Şəddadilər dövlətinin hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin göstərişi ilə 1027-ci ildə Araz çayı üzərində salınmış on beş aşırımlı Xudafərin körpüsü, Azərbaycan respublikası ilə Gürcüstan respublikasının sərhəddində yerləşən 4 aşırımlı, 175 metr uzunluğunda olan “Qırmızı körpü” orta əsrlər dövründə tikilmiş dünya körpülərinin ən gözəl nümunələrindəndir hesab olunur.

XI-XIII əsrin əvvəllərində dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafında bədii keramika aparıcı yer tuturdu. Beyləqan, Bakı, Qəbələ, Şamaxı, Naxçıvan, Təbriz, Gəncə, Şəmkir, Marağa bu dövrün başlıca keramika istehsalı mərkəzləri kimi tanınırdı. Keramika, misgərlik, şüşə məmulatı istehsalı, daşıqlama sahələrində irəliləyişlər olmuşdur. Həmçinin xalçaçılıq və bədii üsulla parça hazırlanması kimi dekorativ tətbiqi incəsənət sahəsində də müəyyən uğurlara nail olunmuşdu. İpək və yun saplardan toxunmuş, zəngin naxışlarla bəzədilmiş xalçalar, qırmızı, yaşıl və qızıllı rənglərdən istifadə edilməklə hazırlanan parçalar bədii sənət nümunəsinə çevrilmişdi.

Beləliklə, XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə böyük töhfə vermişdir.

NƏTİCƏ

IX-XIII əsrin əvvəlləri Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin yaranması ilə əlamətdardır. IX əsrdən etibarən ərəb xilafətinin zəifləməsi imperiya məkanında müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi. IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar, müxtəlif sülalələr tərəfindən bir-birini əvəzləyən Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər dövlətləri və vətənimizin şimal-qərb torpaqlarında Şəddadilər dövləti yarandı.

XI əsrin ortaları - XIII əsrin əvvəlləri tariximizin oğuz-səlcuq dövrünü təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycan Səlcuq imperiyasının tərkibində olmuş, XII əsrin ortalarından isə Azərbaycan ərazisində Atabəylər (Eldənizlər) və Şirvanşahlar kimi müstəqil dövlətlər yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Orta əsrlər dövründə bəşər tarixinin ən əzəmətli siyasi, ideoloji hərəkətlərinin dini şüarlar əsasında getdiyi bir dövrdə Azərbaycanda qeyd olunan dövlətlərin mövcudluğu xalqımızın varlığının qorunub saxlanması, formalaşması və islam mədəniyyətinin qorunub saxlanılaraq inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm rol oynamışdır.

Bu dövr həm də Azərbaycan xalqının etnik kimliyinin formalaşmasının başa çatdığı bir dövrdür. Təsadüfi deyil ki, XI-XII əsrlərdə türketnik şüuru yüksəlmiş, cəmiyyətdə türk etnik dəyərlərə meyl artmışdır.

XI-XII əsrlərdə ölkəmizdə vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranması mədəniyyətin uğurlu inkişafına da həlledici təsir göstərdi. Sözsüz ki, ölkə daxilində baş vermiş ictimai-iqtisadi, siyasi proseslər və ideoloji amillər mədəniyyətin tərəqqisinə şərait yaratmışdı. Siyasi müstəqilliyini müxtəlif vasitələrlə qouyub saxlamış Şirvanşahlar dövləti Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm inkişaf mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Nəzərdən keçirilən dövrün güclü siyasi qüvvəsinə çevrilən Atabəylər dövləti (1136-1225) Azərbaycan mədəniyyətinin uğurlu tərəqqisini təmin edə bilmişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. II cild. baki: Elm, 1998, 546 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. S.S. Əliyərli və Y.M.Mahmudovun redəktəsi ilə. Baki: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989, 328 s.
3. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I cild. Z.M.Bunyardov və Y.B.Yusifovun redəktəsi ilə. Baki: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2014, 719 s.
4. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1879-ci iləqədə. Redaktoru Süleyman Əliyərli. İkinci nəşri. Baki: “Çıraq”, 2009, 872 s.
5. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Mehman Abdullayevin redəktəsi ilə. Baki: “Baki Universiteti” nəşriyyatı, 2014, 379 s.
6. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Baki: Avrasiya press, 2006, 416 s.
7. Aşurbəyli S.B. Baki şəhərinin tarixi (Orta əsrlər dövrü). Baki: Avrasiya press, Elm, 1984, 268 s.
8. Bunyardov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Baki: Elm, 1984, 268 s.
9. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Baki: Elm, 1984, 208 s.
10. Əkbər N.Nəcəf Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından XIV əsrə qədə). Baki: Qanun, 2010, 756 s.
11. Əliyeva N.A. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti. Baki: Turxan NPB, 2015, 168 s.

12. Əliyeva N.A. Azərbaycanca İslam mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 488 s.
13. Əmrahov M., Səfərov P., "Türk xalqları tarixi". Dərslük. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2017, 734 s.
14. Gözəlova Y.H. IX-XII əsrlərdə Azərbaycan ticarət əlaqələri. Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.
15. Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə.III-b.e.XVIII). Bakı: "T" Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2000, 324 s.
16. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalovun və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
17. Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Azpoliqraf, 2008, 448 s.
18. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: 1983, 205 s.
19. Məmmədov İ.M. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2005, 485 s.
20. Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978, 204 s.
21. Mustafayev Ş.M. Səlcuqilərdən Osmanlılara: XI-XV yüzilliklərdə Anadolunun türk mühitində etnosiyasi proseslər. Bakı: Elm, 2010, 322 s.
22. Nəsirov E. Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı alimlər. Bakı: Nurlar, 2011, 416 s.
23. Sümər F. Oğuzlar: Tarixi, boy təşkilatları, dastanları. Türkiyə türkcəsindən tərcümə edən Ramiz Əsgər. Bakı: Xarici, 1992, 432 s.
24. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978, 344 s.

b) Türk dilində

25. Ağacanov S.G. Oğuzlar Türkce terc. Necef E.N.-Ananberdiyev A. İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, 362 s.

26. Caferoğlu A., Akpınar Y. Azərbaycan türkləri edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, 145 s.

27. Köymen Mehmet Altay. Selcuklu devri Türk tarihi. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, 316 s.

28. Merçil Erdoğan. Selcuklu devletleri tarihi. Siyaset, Teşkilat və Kültür. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Basımevi, 1995, 598 s.

29. Merçil E. İldenizler. Azerbaycan Atabeyleri. Doğuştan Günümüze Böyük İslam Tarihi. İstanbul: Çağ yayınları, C.VIII.1993,799 s.

30. Sevim Ali. Anadolunun Fethi. Selcuklar dönemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014,228 s.

c) Rus dilində

31. Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991, 303 с.

32. Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку: Общество Обследования и Изучения Азербайджана, 1925, 15 с.

33. Бунятов З.М. Государств –Хорезмшахов – Ануштегинидов (1097-1231). М.: Наука, 1996, 248 с.

34. Гусейнзаде Рауф. Сельджукская эпоха истории Кавказа. М.: Kremlin Multimedia, 2012, 186 с.

35. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII вв.). Историко-археологическое исследование. Баку: Элм, 1881, 175 с.

36. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков. М.: Издательство восточной литературы, 1963, 265+34 с.

ç) İngilis dilində

37. Bosworth C.E. Shaddadids / The Encyclopedea of Islam New edition: in 12 volumes Vol IX / Ed. by C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W. Heinrichs, G. Lecomte. Leiden: Brill, 1977, pp. 169-170

38. Lambton A.K.S. the internal structure of the Seljuq Empire/Cambrudge History of Iran- The Seljuq and Mongol Periods Volume 5- ed: J.A. Boyle. Cambridge :1968, 203 p.

39. Minorsky B. Studies in Caucasian history. London. 1853. «Cambridge Oriental series» №6? 132 p.

40. The Cambridge history of Iran. In eight kolumes. Volume 5. The Seljuq and mongolpriods. edited by J.A. Boyle. Cambridge at the university press, 1968, 770 p.

---

*Çapa imzalanmış 09.09.2020-ci il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 3,5
Sifariş 149, sayı 100*

---

*ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
Email: poliqrafiya@mail.ru*